

پژوهشی در آثار و تألیفات شیخ مرتضی انصاری

ناصرالدین انصاری

آوازهٔ علم و دانش فقیه بزرگ و پیشوای سترگ، فخر مجتهدین شیعه، حضرت شیخ مرتضی انصاری مرزها را درنوردیده و زندگانی شگفت او، همه را به تعجب واداشته است. روش اجتماعی، مَنش شخصی، زهد و تقوا، سیاست و کیاست، علم و دانش، تربیت و هدایت و از همه مهمتر تألیفات و آثار او سراسر شگفتی است. چگونه مردی با ۶۷سال زندگی خویش (و ۱۵ سال ریاست عامهٔ شیعیان) منشأ اینهمه آثار و برکات شده است؟ این جز با توفیق الهی و مدد خداوندی ممکن نیست.

همهٔ دانشوران و مجتهدان با آثار قلمی آن مرد عظیم ـبه ویژه کتابهای رسائل و مکاسبـ آشنایی داشته و به درک و فهم مطالب علمی و ژرف و دقیق این دو کتاب فخر می جویند. امّا آثار قلمی شیخ تنها به این دو کتاب محدود نشده و نوشته های فقهی، اصولی و رجالی بسیار از آن قلم مبارك تراویده است، که بسیاری از آنها هنوز به چاپ نرسیده و نام آنها ـجز برای عده ای از خواصـ ناشناخته مانده است.

نویسندهٔ این مقال، در راستای بزرگداشت و تکریم شیخ اعظم برآن شد تا نوشتاری در دو بخش ساخته و پرداخته کند:

الف ـ تألیفات و آثار شیخ انصاری. این بخش شامل فهرست کامل آثار علمی شیخ، اعم از تألیفات و حواشی و تقریرات و مجموعه فتاوی شیخ، و نیز توصیف شرحها، تعلیقه ها، ترجمه ها و حاشیه های آنها، معرفی نسخه های خطی و چاپی (البته تا حدّ امکان) است. در این بخش به معرّفی رساله های فقهی (۲۳رساله)، کتابهای شیخ (۷کتاب)، حواشی شیخ بر دیگر کتب (۶حاشیه)، نوشته های اصولی (۱۰رساله)، مجموعه فتاوی (۱۳کتاب) و تقریرات درس شیخ (۲۸کتاب) پرداخته ایم.

ب ـ کتابنامهٔ شیخ انصاری، که دربرگیرندهٔ نام کتابها و مقالاتی است که در خصوص زندگی شیخ ـبه تفصیل و یا به اجمالـ به نگارش درآمده اند.

رساله های فقهی

۱ـ *الإرث*: محتوای این رساله، مهمات مسائل ارث است. این رساله در ۱۳۴سطر، در سال ۱۳۵۷ق، در ملحقات کتاب مکاسب، به چاپ رسیده است.

۲ـ *التسامح في أدلّة السنن*: نسخهٔ خطی آن، به شمارهٔ ۸۸۴۳، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۱] (این رساله در پایان «أوثق الوسائل» به چاپ رسیده است).

۳ـ *تقلید المیّت و الأعلم*: این کتاب در پایان «مطارح الأنظار» به چاپ رسیده است.

۴ـ *التقیّة*: رساله ای است بیش از ۲۰۰سطر، که در ملحقات مکاسب، ص۳۲۰ـ۳۲۵، به چاپ رسیده است.

بر این رساله، مرحوم میرزا فتّاح شهیدی تبریزی (۱۲۹۶ـ۱۳۷۲ق) و مرحوم حاج شیخ عبدالله مامقانی (م۱۳۵۱ق)، تعلیقه نگاشته اند.

۵ـ *التیمّم الاستدلالی*: رساله ای است مبسوط، که نسخهٔ خطی آن را علاّمه تهرانی در کتابخانهٔ میرزای شیرازی اوّل، دیده است. (الذریعه، ۴: ۵۱۸، شمارهٔ ۲۳۰۲)

۶ـ *خلل الصلاة*: نسخهٔ خطی آن، به خط مؤلف، به شمارهٔ ۱۱۱۲۸، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۲]

۷ـ *الرضاع*: رساله ای است در ۴۸۰سطر که نسخهٔ خطی آن، به شمارهٔ ۱۰۲۳۲ (ظاهراً به خط مؤلف، در سال ۱۲۸۱ق نگاشته شده) موجود بوده و به عنوان ملحقات

۱. الذریعه، آقا بزرگ تهرانی، ۳: ۱۷۴، فهرست الفبایی کتابخانهٔ آستان قدس، / ۱۲۵.

۲. فهرست الفبایی، کتابخانهٔ آستان قدس.

مکاسب، ص۳۷۶ـ۳۸۹، به چاپ رسیده است. بر این رساله، شیخ محمد باقر بهاری همدانی، حاشیه‌ای نوشته است.[۳]

شیخ آقا بزرگ تهرانی، می‌نویسد: «الرضاعیّات، نوشتهٔ شیخ علی اکبر حکمی یزدی (۱۳۲۲ق)، به منزلهٔ ترجمهٔ این رساله می‌باشد».[۴]

۸ـ *الزکاة الاستدلالی:* این رساله، در ملحقات مکاسب، به چاپ رسیده است. (همان ۱۲: ۴۴، شمارهٔ ۲۷۴)

۹ـ *صلاة الجماعة:* شیخ ـ رحمة الله علیه ـ ابتدا شرحی بر فصل صلاة الجماعة کتاب «إرشاد الأذهان» علاّمه نگاشته است و سپس رسالهٔ مستقلی دربارهٔ نماز جماعت و با تلفیق آن دو اثر، و حذف مکررات، رساله فوق، در دسترس اهل علم قرار گرفته است. این اثر، در ۱۵۷۰سطر، به سال ۱۳۰۰ق، در تهران، به چاپ رسیده است. (همان ۱۵: ۶۲، شمارهٔ ۴۳۴)

۱۰ـ *کتاب الصوم:* رساله‌ای است مبسوط و استدلالی دربارهٔ روزه و مسائل مختلف آن که با کتاب «طهارت» به چاپ رسیده است. (همان ۱۰۰، شمارهٔ ۶۶۱)

۱۱ـ *العدالة:* این رساله در ۵۱۵سطر، در ملحقات مکاسب، ص۳۲۶ـ۳۲۷، به چاپ رسیده است. بر این رساله، میرزا فتّاح شهیدی تبریزی، شرح، و علاّمه مامقانی، تعلیقه نگاشته است.

۱۲ـ *کتاب الغصب:* نسخهٔ خطی این رساله، در کتابخانهٔ حاج ملاّ علی محمد نجف‌آبادی، در نجف اشرف، موجود بوده است. (همان ۱۶: ۵۷، شمارهٔ ۲۷۶)

۱۳ـ *قاعدهٔ لاضرر:* این رساله، در توضیح قاعدهٔ «لاضرر ولاضرار في الإسلام» است. رسالهٔ مزبور، در ۱۴۹سطر، در ملحقات مکاسب، ص۳۷۲ـ۳۷۶، به چاپ رسیده است. مرحوم شیخ، در کتاب «فرائد الأصول»، ص۳۱۴ـ۳۱۸، در ۱۱۰سطر، دربارهٔ قاعدهٔ فوق، بحث کرده است. مرحوم مامقانی، بر این رساله تعلیقاتی زده است.

۱۴ـ *قاعدهٔ مَن ملک:* رساله‌ای است در توضیح قاعدهٔ «إنّ مَن ملک شیئاً ملک الإقرار به»، در ملحقات مکاسب، ص۲۶۸ـ۳۱۷، در ۱۴۹سطر، به چاپ رسیده است.

مرحوم شیخ محمد حسن آل کبه بغدادی (م۱۳۳۶ق)، بر این رساله حاشیه نوشته است.

۱۵ـ *رسالة في القرعة*[۵]

۱۶ـ *رسالة في القضاء عن المیت:* این رساله در ملحقات مکاسب، ص۳۳۸ـ۳۴۶، در ۳۱۰سطر، به چاپ رسیده است. مرحوم میرزا فتّاح شهیدی تبریزی و مرحوم مامقانی، بر آن تعلیقه نگاشته‌اند.

۱۷ـ *القضاء و الشهادات:* نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، به خط سید حسین موسوی امامی، که در سال ۱۲۸۱ق نوشته شده، به شمارهٔ ۲۵۲۶، موجود است.[۶]

۱۸ـ *رسالة في المتعة و جواب بعض العامّة:* نسخهٔ خطی آن، به خط علی بن صالح بن سمیع، شاگرد شیخ، نزد شیخ مهدی شرف الدین، موجود است. (همان، ۱۹: ۶۷)

۱۹ـ *رسالة في المصاهرة:* این رساله، شرح ارشاد علاّمهٔ حلّی است که در بخش ملحقات مکاسب، ص۳۹۰ـ۴۰۰، در ۳۸۳سطر، به چاپ رسیده است.

۲۰ـ *رسالة في منجزّات المریض.* (همان، ۲۳: ۱۹، شمارهٔ ۷۸۷۵)

۲۱ـ *رسالة في المواسعة و المضایقة:* این رساله در نهایت دقت، در بخش ملحقات مکاسب، ص۳۴۷ـ۳۶۷، در ۷۲۰ سطر، به چاپ رسیده است. این رساله تعلیقه‌ای دارد از مرحوم مامقانی.

۲۲ـ *رسالة في النکاح:* بحثی است مبسوط که به منزلهٔ شرح مزجی بر کتاب النکاح «إرشاد الأذهان» علاّمه، دربارهٔ ازدواج، اقسام و مسائل آن نوشته شده و به ضمیمهٔ مکاسب، در تهران به سال ۱۳۰۰ق، در ۱۲۸۰سطر، به چاپ رسیده است.

۲۳ـ *الوصایا:* این رساله در ۷۲۶سطر، همراه با مکاسب، در سال ۱۳۰۰ق، در تهران به چاپ رسیده است. نسخهٔ خطی این رساله، به شمارهٔ ۱۱۱۲۷، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۷]

کتابهای شیخ ـ رحمه الله ـ

۱ـ *اصول فقه:* این کتاب، مشتمل است بر شصت و دو مبحث در مباحث الفاظ و ادلهٔ عقلیه. برخی از مباحث آن عبارتند از: واجب مشروط، مقدمهٔ واجب، مسألهٔ ضد، اجتماع امر ونهی، بعض مفاهیم، مطلق و مقید، عمل به عموم، حسن و قبح و اجتهاد و تقلید. علاّمه تهرانی می‌نویسد: «نسخه‌ای از آن، که از روی خط مؤلف نوشته شده، در کتابخانهٔ مرحوم میرزای شیرازی، موجود است».

۳. همان مدرک، /۲۸۳.
۴. نقباء البشر ۴: ۱۶۰۸.
۵. زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، ص۱۳۴.
۶. الذریعه، ۱۷: ۱۴۱، شمارهٔ ۷۳۴؛ فهرست القبایی: ۴۴۸.
۷. فهرست القبایی، ۶۰۳.

همچنین نسخه ای از آن، تحت عنوان «افادات» به شمارهٔ ۱۱۷۱ و زمان کتابت ۱۲۹۶، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۸]

۲ـ رجال: این کتاب دارای نزدیک به ۶۰۰۰سطر و بیش از خلاصهٔ علاّمهٔ حلّی است. در این کتاب، تمامی ثقات و ممدوحین که به روایات آنان عمل می شود، به ترتیب کتب رجال، ذکر کرده و سپس بابی برای کنی و القاب اختصاص داده است. و آنگاه مشیخهٔ تهذیب و فقیه و فواید دیگری بدان افزوده و از کتب خمسهٔ رجالیه تجاوز نکرده است.

نسخهٔ خطی آن، به شمارهٔ ۳۶۱۷، به خط شیخ محمدحسین قمشه ای، به سال ۱۲۸۱ق نوشته شده، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۹]

۳ـ *الخمس الاستدلالی*: کتابی است مبسوط، در شرح و تبیین کتاب الخمس «إرشاد الأذهان» علاّمهٔ حلّی. (همان، ۷: ۲۵۶، شمارهٔ۱۲۵۴)

۴ـ *الصلاة الاستدلالی*: کتابی است بزرگ و درنهایت دقت و مشحون از استدلال. نسخهٔ خطی آن، به خط مؤلف، به شمارهٔ ۱۱۱۳۰، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود و مستقلاً نیز به چاپ رسیده است.

مرحوم آقا شیخ ابراهیم بن احمد محقق رودسری (ق۱۴) تعلیقه ای بر این کتاب، نگاشته است.[۱۰]

۵ـ *الطهارة*: این کتاب یکی از کتابهای مشهور و مشحون از تحقیقات و دقایق است؛ از این رو، مورد توجّه دانشمندان قرار گرفته است. برخی از حواشی آن عبارتند از:

* حاشیهٔ مرحوم میرزا ابوالحسن مشکینی بن عبدالحسین (۱۳۰۵ـ۱۳۵۸ق).

* حاشیهٔ مرحوم سیّد اسماعیل مرندی بن سیّد نجف (۱۲۲۸ـ۱۳۱۸ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ محمد حسن آل کبه بن محمد صالح بغدادی (م۱۳۳۶ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ محمد انصاری دزفولی بن شیخ منصور (۱۲۵۴ـ۱۳۳۲ق). وی، بر ملحقات طهارت نیز حاشیه نگاشته است.

* حاشیهٔ مرحوم سیدحسین بادکوبی لاهیجی بن سیدرضا (۱۲۹۳ـ۱۳۵۸ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ محمد حسین خیابانی تبریزی بن محمدجعفر (۱۲۹۹ـ۱۳۹۱ق).

* حاشیهٔ مرحوم ملاّ محمّد حسین فشارکی بن محمدجعفر، (م۱۳۵۳ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ محمد حسین کمپانی بن حاج محمدحسن (۱۲۹۶ـ۱۳۶۱ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ عبدالحسین حائری رشتی بن شیخ عیسی (۱۲۹۲ـ۱۳۷۳ق).

* حاشیهٔ مرحوم سید عبدالصمد جزایری بن سید احمد (۱۲۴۳ـ۱۳۳۷ق).

* حاشیهٔ مرحوم سید عبدالله ثقة الاسلام بن سید محسن اصفهانی (۱۲۵۸ـ).

* حاشیهٔ مرحوم علی مرندی بن ملاّ محمّد جواد (۱۲۸۷ـ۱۳۷۰ق).

* حاشیهٔ مرحوم غلامحسین مرندی (از تلامذهٔ آخوند و میرزا حسین خلیلی).

* حاشیهٔ مرحوم میرزا محمدعلی خوانساری بن حاج محمّد حسن (۱۲۵۴ـ۱۳۳۲ق).

* حاشیهٔ مرحوم شیخ هادی کاشف الغطاء بن شیخ عباس (۸۹ یا ۱۲۹۰ـ۱۳۶۱ق).

کتاب فوق، در ۳۵۵ صفحهٔ رحلی، ۱۳۱۳۵سطر، همراه با رساله های تقیه، عدالت، قضاء از میت، مواسعه و مضایقه، قاعدهٔ من ملک و قاعدهٔ لاضرر، به چاپ رسیده است.

۶ـ *المتاجر یا المکاسب*: این کتاب از دقیق ترین آثار شیخ و از دیرباز تاکنون، مدار تعلیم و تعلّم در حوزه های علمیهٔ شیعه بوده است. عالمان، از زمان مؤلف، تاکنون، بر آن شروح و تعلیقات و ترجمه های فراوانی نگاشته اند. این کتاب، مشتمل بر سه بخش است:

الف ـ المکاسب المحرّمه: در بیش از ۲۶۵۰سطر، ص۲ـ۷۸. در این بخش، از کسبهای حرام، از حیث عین و منفعت، بحث می شود.

ب ـ کتاب البیع: در بیش از ۴۶۸۰سطر، ص۷۹ـ۲۱۴. در این بخش، امّهات و رئوس مسائل بیع، به گونه ای مفصل، خصوصاً بیع فضولی، مورد بحث قرار گرفته است.

ج ـ کتاب الخیارات: در بیش از ۳۶۶۰سطر، ص۲۱۴ـ۳۱۹.

در این بخش، به تفصیل از هفت خیار: مجلس،

---

۸. الذریعه ۲: ۲۱۰، شمارهٔ۸۱۶؛ ۱۶: ۳۲۳، شمارهٔ۱۵۰۵؛ فهرست الفبایی: ۶۱.

۹. الذریعه ۱۰: ۱۵۰، شمارهٔ۲۷۵؛ فهرست الفبایی: ۲۷۶.

۱۰. الذریعه ۱۵: ۶۰، شمارهٔ۴۱۹؛ فهرست الفبایی: ۳۸۵.

حیوان، غبن، تأخیر، شرط، رؤیت، عیب و مسقطات آنها و شروط صحت عقد و احکام خیار و قبض، بحث می شود. مؤلف بزرگوار، در این کتاب، آرا و نظریات بسیاری از فقهای شیعه و مذاهب اربعه را به بوتهٔ نقد و بررسی گذارده و متبحرانه، حقایق مطلب را برای طالبان، تشریح کرده است.

وی، در این اثر، نه تنها از کتب فقهی، بلکه از کتب حدیث، تفسیر، لغت، اخلاق، و حتی از کتب کلامی همچون: «نهج الحقّ و کشف الصدق» برای اثبات مطالب فقهی خود، بهره برده است.

این کتاب، چندین بار، از جمله به سال ۱۳۰۰ق، در تهران، به گونهٔ رحلی و چاپ سنگی، به تصحیح مرحوم حاج سید محمد حسینی لواسانی و به سال ۱۳۷۴ق، در تبریز، در قطع وزیری بزرگ و چاپ سنگی، به تصحیح حاج میرزا آقا احمد تبریزی، چاپ و منتشر گردیده است.

مصادر مهم مکاسب

۱. إرشاد الأذهان إلی أحكام الإيمان، آیت‌الله علاّمه حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی (۶۴۸_۷۲۶ق).

۲. الإستبصار فی مااختلف من الأخبار، شیخ الطائفه محمد بن حسن بن علی طوسی(۳۸۵_۴۶۰ق).

۳. الانتصار في انفرادات الإمامية، عَلَم الهدی السید المرتضی علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن الامام الکاظم ـعلیه السلام_(۳۵۵_۴۳۶ق).

۴. إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد، فخر المحققین ابوطالب محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلّی (۶۸۲_۷۷۱ق).

۵. تبصرة المتعلّمین فی أحكام الدین، علاّمه حلّی_قدس سره_.

۶. تحرير الأحكام الشرعية على مذاهب الإمامية، علاّمه جمال‌الدین ابومنصور حسن بن سدیدالدین یوسف حلّی.

۷. تذکرة الفقهاء، علاّمه حلّی.

۸. تهذيب الأحكام، شیخ الطائفه طوسی.

۹. جامع المقاصد في شرح القواعد، زین‌الدین علی بن حسین بن علی بن عبدالعالی کرکی (_۹۴۰ق).

۱۰. جواهرالكلام في شرح شرائع الإسلام (به گونهٔ ضمنی نه به تصریح)، شیخ محمد حسن بن باقر بن عبدالرحیم اصفهانی نجفی (۱۲۰۲_۱۲۶۶ق).

۱۱. الحدائق الناظرة في أحكام العترة الطاهرة، شیخ یوسف بن احمد بن ابراهیم و رازی بحرانی (۱۱۰۷_۱۱۸۶ق).

۱۲. الخلاف في الأحكام، شیخ طوسی.

۱۳. الدروس الشرعيّة في الفقه الإماميّة، ابوعبدالله محمّد بن مکی بن جزّینی عاملی (۷۳۴_۷۸۶ق).

۱۴. ذخيرة المعاد في شرح الإرشاد، مولی محمد باقر بن مولی محمد مؤمن خراسانی (۱۰۱۷_۱۰۹۰ق).

۱۵. ذكرى الشيعة في أحكام الشريعة، شهید اول.

۱۶. روض الجنان في شرح إرشاد الأذهان، شیخ زین‌الدین بن علی بن احمد بن محمد جبعی عاملی (۹۱۱_۹۶۵ق).

۱۷. الروضة البهيّة في شرح اللمعة الدمشقيّة، شیخ زین‌الدین علی بن احمد بن محمد جبعی عاملی.

۱۸. رياض المسائل في تحقيق الأحكام بالدلائل، سید علی بن محمد بن ابی المعالی صغیر طباطبایی حائری (۱۱۶۱_۱۲۳۱ق)، شرح مختصر النافع محقق حلّی.

۱۹. السرائر الحاوي لتحرير الفتاوي، محمد بن احمد بن ادریس عجلی حلّی (۵۴۳_۵۹۸ق).

۲۰. شرائع الإسلام في مسائل الحلال و الحرام، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید حلّی (۶۰۲_۶۷۶ق).

۲۱. شرح بر تجارة قواعد علاّمهٔ حلّی، از شیخ جعفر کاشف الغطاء.

۲۲. غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع، سید ابوالمکارم حمزة بن علی بن زهرة حسینی حلبی (۵۱۱_۵۸۵ق).

۲۳. قواعد الأحكام في مسائل الحلال و الحرام، علاّمهٔ حلّی.

۲۴. الكافي في الحديث، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحق کلینی رازی (_۳۲۹ق).

۲۵. كشف الغطاء عن خفيّات مبهمات الشريعة الغرّاء، شیخ جعفر بن خضر جناحی نجفی(_۱۲۲۸ق).

۲۶. اللمعة الدمشقيّة، شهید اول.

۲۷. المبسوط في الفقه، شیخ طوسی.

۲۸. مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان، شیخ احمد بن محمد اردبیلی نجفی(_۹۹۳ق).

۲۹. مختلف الشيعة في أحكام الشريعة، علاّمهٔ حلّی.

۳۰. مدارك الأحكام في شرح شرائع الإسلام، سید محمد بن علی بن حسین موسوی عاملی (۱۰۰۹ق).

۳۱. مسالک الأفهام في شرح شرائع الإسلام، شهید ثانی.

۳۲. مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلاّمة، سید محمد جواد موسوی عاملی.

۳۳. مَن لايحضره الفقيه، ابوجعفر محمد بن علی بن حسن بن موسی بن بابویه قمی (حدود۳۰۶_۳۸۱ق).

۳۴. المهذّب البارع في شرح المختصر النافع، ابوعباس جمال‌الدین احمد بن شمس‌الدین محمد بن فهد اسدی حلّی (۷۵۷ـ۸۴۱ق).

۳۵. النهایة في مجرد الفقه و الفتاوی، شیخ طوسی.

برخی از محشّین مکاسب

۱ـ سید ابوتراب بن سید ابوالقاسم موسوی خوانساری (۱۲۷۱ـ۱۳۴۶ق)، از شاگردان ملاّ حبیب‌الله رشتی و شیخ محمد حسین کاظمی.

۲ـ میرزا ابوالحسن مشکینی اردبیلی (۱۳۰۵ . یا ۶ـ۱۳۵۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمد تقی شیرازی.

۳ـ سید ابوطالب بن ابوتراب خراسانی قاینی (م۱۲۹۳ق)، از شاگردان شیخ محمد حسین کلباسی و شیخ محسن خنفر.

۴ـ حاج میرزا ابوالفضل تهرانی بن میرزا ابوالقاسم کلانتری، صاحب «مطارح الأنظار» و صاحب «شفاء الصدور في شرح زيارة العاشور» (۱۲۷۳ـ۱۳۱۶ق)، از شاگردان پدرش و ملا حبیب‌الله رشتی و میرزای شیرازی.

۵ـ سید ابوالقاسم بن سید علی‌اکبر موسوی خویی (۱۳۱۷ـ۱۴۱۳ق)، از شاگردان نائینی، کمپانی و آقا ضیاء عراقی.

۶ـ سید ابوالقاسم بن سید معصوم حسینی گیلانی اشکوری نجفي (۲۴ یا ۱۳۲۵ق)، از شاگردان میرزا حبیب‌الله رشتی. وی شرحی بر مکاسب به نام «بلغة الطالب في حاشية المكاسب»، از اول بیع تا مسأله تعارض مقومین، نوشته است.

۷ـ شیخ احمد بن علی کاشف الغطاء نجفی (م۱۳۴۴ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و سید محمد کاظم یزدی. حاشیهٔ وی را، شیخ شمس‌الدین زنجانی «نيل المطالب لتحصيل المكاسب» نام نهاده است.

۸ـ میرزا احمد بن نجفعلی امینی تبریزی (۱۲۸۷ـ۱۳۷۰ق)، از شاگردان میرزا اسدالله بن محسن تبریزی.

۹ـ شیخ احمد بن حسین تفرشی نجفی (م حدود ۱۳۰۹ق)، از شاگردان شیخ و فاضل ایروانی محمد بن محمد باقر.

۱۰ـ سید احمد سبط الشیخ دزفولی (۱۲۸۰ـ۱۳۵۵ق)، از شاگردان میرزای شیرازی و آخوند خراسانی.

۱۱ـ آقا شیخ احمد سلطان‌آبادی (م حدود ۱۳۱۵ق)، حاشیه بر بیع تا آخر مکاسب.

۱۲ـ احمد علومی یزدی بن ملاّ حسین اردکانی (۱۳۱۹ـ۱۳۹۳ق)، از شاگردان میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.

۱۳ـ حاج ملاّ احمد شبستری (م ۱۳۰۶ق)، از شاگردان شیخ و فاضل ایروانی و سید حسین کوه کمری.

۱۴ـ میرزا احمد بن میرزا محمدحسن آشتیانی (۱۳۰۰ـ۱۳۹۵ق)، از شاگردان میرزا محمدهاشم رشتی و میرزای نائینی.

۱۵ـ سید اسماعیل بن سید نجف مرندی (حدود ۱۲۲۹ـ۱۳۱۸ق)، از شاگردان شیخ.

۱۶ـ سید محمدباقر بن مرتضی درچه‌ای اصفهانی (م۱۳۴۲ق)، از شاگردان میرزا حبیب‌الله رشتی.

۱۷ـ شیخ محمد باقر بهاری همدانی بن محمد جعفر (م۱۳۳۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزای رشتی و میرزا حسین خلیلی و...

۱۸ـ شیخ محمد باقر بن مهدی نجم‌آبادی (۱۲۶۴ـ۱۳۴۷ق)، از شاگردان ملا حسینقلی همدانی.

۱۹ـ میرزا محمد باقر زنجانی (۱۳۱۲ـ۱۳۹۴ق)، از شاگردان میرزای نائینی (حاشیه بر بیع و خیارات).

۲۰ـ میرزا محمد تقی حائری شیرازی، پیشوای انقلاب ۱۹۲۰ عراق (م۱۳۳۸ق)، از شاگردان میرزای شیرازی اول و فاضل اردکانی شیخ محمد حسین.

۲۱ـ شیخ محمد تقی بن ملاّ محمد آملی تهرانی (۱۳۰۴ـ۱۳۹۱ق)، صاحب «مصباح الهدی»، از شاگردان آقا ضیاء عراقی و نائینی.

۲۲ـ سید تقی بن یوسف رودباری رشتی (ـ۱۳۵۹ق)، از شاگردان شیخ عبدالله مازندرانی و سید اسدالله اشکوری.

۲۳ـ شیخ جواد بن فاضل ایروانی (۱۲۸۷ـ)، از شاگردان آخوند خراسانی، شریعت اصفهانی و سید محمد کاظم یزدی (حاشیه بر خیارات).

۲۴ـ شیخ محمد جواد بلاغی نجفی (۱۲۸۲ـ۱۳۵۲ق)، از شاگردان آقارضا همدانی، میرزا محمدتقی شیرازی و آخوند خراسانی (این کتاب «العقود المفصّلة» نام دارد).

۲۵ـ ملاّ محمد جواد بن عباس صافی گلپایگانی (۱۲۸۸ـ۱۳۷۸ق)، از شاگردان آقا نجفی اصفهانی و سید محمد باقر درچه‌ای.

۲۶ـ شیخ جعفر بن باقر آل محبوبه نجفی (م۱۳۷۷ق)، صاحب «ماضي النجف و حاضرها» و از شاگردان میرزای نائینی و آقا ضیاء عراقی.

۲۷ـ شیخ جمال‌الدین بن محمد حسن نائینی نجفی، از شاگردان شیخ موسی خوانساری و میرزای نائینی.

۲۸ـ میرزا حبیب‌الله رشتی بن محمد علی (۱۲۳۴ـ۱۳۱۲ق)، صاحب بدایع الافکار، از اکابر شاگردان شیخ (این کتاب با حاشیهٔ مامقانی، به چاپ رسیده است).

۲۹ـ میرزا محمد حسن بن حاج ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۶۶ـ۱۳۵۸ق)، از شاگردان پدرش و آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی.

۳۰ـ حاج شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۳۸ـ۱۳۲۳ق)، صاحب «ذرایع الأحکام في شرح شرایع الإسلام» از شاگردان شیخ و سید حسین کوه‌کمری. این کتاب به نام «غایة الآمال» در ۱۳۱۶ق، به چاپ رسیده است (قسمت محرمه، مفصل، بیع متوسط و خیارات مختصر است).

۳۱ـ سید حسین بن عباس حسینی اشکوری (م۱۳۴۹ق)، از شاگردان میرزای رشتی و آخوند خراسانی.

۳۲ـ سید حسین بن سیدرضا حسینی لاهیجی (۱۲۹۳ـ۱۳۵۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمدتقی شیرازی (حاشیه بر خیارات).

۳۳ـ شیخ محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴ـ۱۳۷۳ق)، صاحب «أصل الشیعة و أصولها» و از شاگردان شیخ عباس کاشف الغطاء و میرزا حسین خلیلی و سید یزدی. این کتاب به نام «النظر الثاقب في شرح کتاب المکاسب» (مکاسب محرمه تا بیع مکیل و موزون) شهرت دارد.

۳۴ـ میرزا محمد حسین بن محمد جعفر تبریزی(حاشیه بر خیارات).

۳۵ـ سید حسین بن سید علی بختیاری اصفهانی (م ۱۳۶۸ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و میرزا محمدتقی شیرازی (حاشیه بر خیارات).

۳۶ـ سید حسین بن سید علی موسوی حمّامی (۱۲۹۸ـ۱۳۷۹ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و سید کاظم یزدی و شریعت اصفهانی.

۳۷ـ حاج شیخ محمد حسین کمپانی بن محمد حسن معین التجار اصفهانی (۱۲۹۶ـ۱۳۶۱ق)، صاحب «نهایة الدرایة» و از شاگردان آخوند خراسانی و حاج آقا رضا همدانی و فشارکی. این حاشیه در ۳۳۲صفحه در سال ۱۳۶۳ق، به چاپ رسیده است (حاشیه بر بیع).

۳۸ـ شیخ حسین بن عبد علی تبریزی تفتچی (۱۳۱۴ـ۱۳۶۰ق)، از شاگردان شریعت اصفهانی و شیخ حسن مامقانی.

۳۹ـ شیخ دخیل بن محمد حچامی نجفی (م۱۳۰۵ق)، از شاگردان سید مهدی قزوینی و شیخ محمد حسین کاظمی.

۴۰ـ حاج آقا رضا همدانی بن شیخ محمد هادی (م۱۳۲۲ق)، از شاگردان میرزای شیرازی اول. نسخهٔ خطی این حاشیه، به شمارهٔ ۸۸۵۵، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.

۴۱ـ سید محمدرضا مازندرانی اصفهانی بن سید علی حسینی (م۱۲۹۲ق)، از شاگردان شیخ و سید حسن مدرس.

۴۲ـ شیخ محمدرضا بن محمد باقر تبریزی نجفی (۱۲۶۵ـ۱۳۳۱ق)، از شاگردان سید حسین کوه‌کمری و ملاّ حسینقلی همدانی.

۴۳ـ سیدرضا محمد موسوی لنکرانی (۱۲۵۰ـ۱۳۲۲ق).

۴۴ـ حاج آقا رضا مدنی کاشانی (۱۳۲۰ـ۱۴۱۲ق)، از شاگردان حاج شیخ عبدالکریم حائری (حاشیهٔ خیارات).

۴۵ـ شیخ محمدرضا بن محمد مظفر نجفی (۱۳۲۳ـ۱۳۸۳ق)، صاحب «أصول الفقه» و از شاگردان میرزای نائینی، شیخ محمد حسین کمپانی و آقا ضیاء عراقی. حاشیهٔ او بر خیارات «فیض الباري في شرح المکاسب للمحقّق الأنصاري» نام دارد.

۴۶ـ شیخ زلفعلی زنجانی (م حدود ۱۳۴۰ق)، این نوشتار «کم ترك الأوّل للآخر» نام دارد.

۴۷ـ شیخ محمدرضا معزی دزفولی (م ۱۳۵۲ق)، از شاگردان آخوند خراسانی.

۴۸ـ سید رضی بن سید احمد موسوی مستنبط (۱۲۷۰ـ۱۳۴۷ق)، از شاگردان میرزای رشتی و سید کوه‌کمری و فاضل ایروانی.

۴۹ـ شیخ شعبان بن مهدی گیلانی (م ۱۳۴۸ق)، شاگرد میرزای رشتی.

۵۰ـ سید شهاب‌الدین بن محمود مرعشی نجفی (۱۳۱۵ـ۱۴۱۱ق)، از مراجع معاصر و شاگرد مرحوم حائری یزدی.

۵۱ـ شیخ شهاب‌الدین بن محمدتقی اشراقی بن آیت‌الله میرزا محمد ارباب قمی (م۱۴۰۲ق).

۵۲ـ سید محمد صادق بحرالعلوم بن سید حسن (۱۳۱۵ـ۱۳۹۰ق)، از شاگردان نائینی، سید ابوالحسن اصفهانی و سید محسن حکیم.

۵۳ـ آقا ضیاء عراقی (۱۲۷۸ـ۱۳۶۱ق)، از اجلّهٔ تلامیذ آخوند خراسانی، (حاشیه بر بیع).

۵۴ـ شیخ عبدالحسین بن عیسی حائری (۱۲۹۲ـ۱۳۷۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، سید یزدی و شریعت اصفهانی.

۵۵ـ سید عبدالرزاق بن محمد عباس موسوی مقدّم (۱۳۱۶ـ۱۳۹۱ق)، از شاگردان آقا ضیاء عراقی و میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.

۵۶ـ شهید سید عبدالحسین دستغیب شیرازی (۱۳۳۲ـ۱۴۰۲ق)، از شاگردان سید اصفهانی، شیخ کاظم شیرازی و میرزا آقا اصطهباناتی.

۵۷ـ سید عبدالحسین مجتهد لاری بن عبدالله (۱۲۶۴ـ۱۳۴۳ق)، از شاگردان میرزای شیرازی اول. پیشوای انقلاب خطهٔ فارس، علیه استعمار انگلیس.

۵۸ـ شیخ عبدالله مازندرانی بن محمد نصیر (۱۲۵۶ـ۱۳۳۰ق)، از اکابر شاگردان محقق رشتی و سید مهدی جعفری.

۵۹ـ شیخ عبدالله بن محمدعلی راینی کرمانی نجفی (۱۲۵۴ـ۱۳۲۷ق)، از شاگردان شیخ و میرزای مجدد شیرازی.

۶۰ـ شیخ عبدالکریم بن علی جزایری (۱۲۸۹ـ۱۳۸۲ق)، از شاگردان آخوند خراسانی و شیخ محمد طه نجف و سید یزدی.

۶۱ـ حاج شیخ عبدالله بن شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۹۰ـ۱۳۵۱ق)، صاحب «تنقیح المقال» توضیح: غایة الآمال در شرح مکاسب شیخ، از اوّل تا خیار رؤیت، از تألیفات پدرش بوده و ایشان آن را تا آخر خیارات تکمیل کرده است. علاوه بر آن، بر رساله‌های «تقیه»، «مواسعه و مضایقه»، «عدالت»، «قضا از میت»، «قاعدهٔ لاضرر» و «قاعدهٔ ملک» حاشیه‌هایی دارد که در سال ۱۳۴۵ق، در سه جلد، در نجف اشرف به چاپ رسیده است. جلد سومش حواشی ملحقات ششگانهٔ مکاسب است به نام «قلائد ثمینة».

۶۲ـ سید علی بن سید محمد حسینی مرعشی، سید الحکما تبریزی (م۱۳۱۶ق)، جدّ مرحوم نجفی مرعشی، و از شاگردان شیخ انصاری و صاحب جواهر.

۶۳ـ شیخ علی زاهد مهاجرانی همدانی (۱۲۷۴ـ۱۳۲۹ق)، از شاگردان میرزای شیرازی و آخوند خراسانی و سید یزدی.

۶۴ـ شیخ علی بن نصرالله همدانی نجفی (م ۱۳۳۹ق)، از شاگردان حاج آقا رضا همدانی.

۶۵ـ شیخ علی بن عبدالحسین ایروانی (۱۳۰۱ـ۱۳۵۴ق)، صاحب بشری المجتهدین و از شاگردان آخوند خراسانی و سید یزدی و میرزا محمدتقی شیرازی.

۶۶ـ سید محمدعلی بن محمد صادق خوانساری (م۱۲۸۸ق)، از شاگردان ملا حسینعلی تویسرکانی.

۶۷ـ ملاّ احمد علی بن خداداد نخجوانی نجفی (۱۲۶۸ـ۱۳۳۲ق)، از شاگردان میرزای رشتی و فاضل ایروانی و شربیانی.

۶۸ـ سید محمد کاظم بن عبدالعظیم طباطبایی یزدی (۱۲۴۷ـ۱۳۳۷ق)، صاحب «العروة الوثقی» از شاگردان میرزای شیرازی و شیخ مهدی جعفری و شیخ مهدی کاشف الغطاء. بر آن تعلیقاتی از سوی شیخ عبدالرسول یزدی نوشته شده است (الذریعة ۱۱: ۴۸)، این کتاب در ۳۸۰ صفحه در سال ۱۳۱۲ق، به چاپ رسیده است، (همراه با دو رساله در نماز احتیاط و منجزات مریض)، نسخهٔ خطی آن به شمارهٔ ۱۳۰۱۱ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.

۶۹ـ آخوند خراسانی ملا محمد کاظم بن حسین (۱۲۵۵ـ۱۳۲۹ق)، صاحب «کفایة الأصول» و از شاگردان شیخ و میرزای شیرازی.

۷۰ـ شیخ محمد کاظم شیرازی بن حاج حیدر (۱۲۹۰ـ۱۳۶۶ق).

۷۱ـ سید محسن بن مهدی طباطبایی حکیم (۱۳۰۶ـ۱۳۹۰ق)، صاحب «مستمسک العروة الوثقی» و از شاگردان آخوند خراسانی و سید یزدی و میرزای نائینی.

این کتاب «نهج الفقاهة» (شرح بیع و خیارات) نام دارد و به چاپ رسیده است.

۷۲ـ شیخ محمدعلی کاظمینی خراسانی بن شیخ حسن (۱۳۰۹ـ۱۳۶۵ق)، از شاگردان میرزای نائینی و حاج آقا حسین قمی و میرزا محمد آقازاده.

۷۳ـ شیخ علی بن محمود سماکه حلّی (۱۳۲۰ـ)، از شاگردان میرزای نائینی و آقا ضیاء عراقی.

۷۴ـ شهید سید محمدعلی قاضی طباطبایی بن محمد باقر (۱۳۳۱ـ۱۳۹۹ق)، از شاگردان شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و سید محسن حکیم.

۷۵ـ شیخ علی‌اکبر حکمی یزدی بن محمد مهدی (م ۱۳۲۲ق)، از شاگردان آقا محمد رضا قمشه‌ای و میرزا محمدحسن آشتیانی و میرزا ابوالقاسم کلانتری.

۷۶ـ میرزا محمد علی خوانساری بن حاج محمد حسن (۱۲۵۴ـ۱۳۳۲ق)، از شاگردان سید حسین کوه‌کمری و مجدد شیرازی و میرزای رشتی.

۷۷ـ شیخ غلامحسین مرندی، از شاگردان آخوند خراسانی و خاج میرزا حسین خلیلی.

۷۸ـ شیخ قاسم اسلامی (ـ۱۴۰۰ق)، از شاگردان سید محمد تقی خوانساری و میر سید علی یثربی.

۷۹ـ ملا محمد بن محمد باقر فاضل ایروانی (م۱۳۰۶ق)، از شاگردان صاحب جواهر و صاحب ضوابط و شیخ. حاشیهٔ ایشان در ۳۰۰صفحه در ۱۳۶۵ق، به چاپ رسیده است.

۸۰ـ سید محمد بن محمّد تقی حسینی تنکابنی (۱۲۷۷ـ۱۳۵۹ق)، صاحب إیضاح الفرائد و از اعاظم شاگردان میرزای آشتیانی.

۸۱ـ سید محمد بن محمود حسینی لواسانی تهرانی، عصار (م ۱۳۵۶ق)، وی کتابی در وجه تأملات مکاسب به نام «التأملیّات» نگاشته است.

۸۲ـ فاضل شربیانی محمد بن فضلعلی (۱۲۴۸ـ۱۳۲۲ق)، از بزرگان شاگردان شیخ و سید حسین کوه‌کمری.

۸۳ـ شیخ محمد بن ملا محمد علی امامی اراکی (م۱۳۹۹ق)، از شاگردان میرزای نائینی.

۸۴ـ سید محمد بن عبدالکریم موسوی تبریزی، مولانا (م۱۳۶۲ق)، از شاگردان آقا شیخ هادی تهرانی، و شریعت اصفهانی. این کتاب «مفتاح المطالب في شرح المکاسب» نام دارد.

۸۵ـ شیخ مرتضی بن شیخ عباس کاشف الغطاء (۱۲۹۱ـ۱۳۴۹ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، شیخ طه نجف و سید یزدی.

۸۶ـ شیخ موسی بن محمد خوانساری (۱۲۹۳ـ۱۳۶۳ق)، از شاگردان آخوند، یزدی، نائینی و شریعت اصفهانی. این نوشتار «منیة الطالب في شرح المکاسب» نام دارد و به چاپ رسیده است.

۸۷ـ میرزا مهدی بن جعفر آشتیانی (۱۳۰۶ـ۱۳۷۲ق)، از شاگردان شیخ فضل الله نوری و سید یزدی.

۸۸ـ میرزا سید هادی بن سید علی بختیاری خراسانی (۱۲۹۶ـ۱۳۳۹ق)، از شاگردان آخوند خراسانی، سید یزدی و میرزا محمد تقی شیرازی.

۸۹ـ میرزا هاشم بن جلال الدین خوانساری (۱۳۱۹ـ۱۳۵۶ق)، از شاگردان آقا ضیاء عراقی، میرزای نائینی و سید اصفهانی.

۹۰ـ سید شمس الدین محمود نجفی مرعشی بن سید علی (۱۲۶۰ـ۱۳۳۸ق)، از شاگردان حاج آقا رضا همدانی، سید یزدی و آخوند خراسانی و پدر و استاد مرحوم آیت الله مرعشی نجفی.

۹۱ـ سید محی الدین یونسی مجتهد اردبیلی (۱۲۸۱ـ۱۳۵۵ق)، از شاگردان میرزا حبیب الله رشتی، آخوند خراسانی و سید یزدی.

۹۲ـ سید محمد هادی بن سید جعفر حسینی میلانی (۱۳۱۳ـ۱۳۹۵ق)، از شاگردان نائینی، عراقی و کمپانی.

۹۳ـ سید هدایة الله بن اسماعیل دستغیب شیرازی، از شاگردان میرزای شیرازی.

شرحهای جدید مکاسب

۱ـ «إرشاد الطالب إلی أسرار المکاسب»، آقای حاج میرزا جوادآقا تبریزی، در چهار جلد، به ترتیب جلد اوّل: شرح مکاسب محرمه، جلد دوّم: شرح کتاب بیع، جلد سوّم: حاشیه بر مباحث ولایت و شرایط عوضین در بیع اراضی، اوقاف و احتکار، و جلد چهارم: حاشیه بر خیارات که هنوز از چاپ خارج نشده است.

۲ـ «إیصال الطالب إلی أسرار المکاسب»، آقای حاج سید محمد حسینی شیرازی.

این کتاب در پانزده جلد تنظیم گردیده است چهار جلد آن اختصاص دارد به مکاسب محرمه، پنج جلد آن اختصاص دارد به بیع، هفت جلد دیگر آن، دربارهٔ خیارات است.

۳ـ «بلغة الطالب في التعلیق علی بیع المکاسب»، تقریرات درس آیت الله گلپایگانی، مقرّر سید علی حسینی میلانی. جلد اوّل آن، از اول بیع تا بحث معاطات را شامل است که در ۲۱۳ صفحه، به سال ۱۳۹۹، در قم به چاپ رسیده است.

۴ـ «تشریح المطالب»، ترجمهٔ مکاسب از سید محمد جواد ذهنی تهرانی. چهار جلد آن اختصاص دارد به ترجمهٔ مکاسب محرمه و جلد پنجم و مابعد آن اختصاص دارد به کتاب بیع.

۵ـ «خودآموز مکاسب»، ترجمهٔ مکاسب محرمه از سید مهدی غضنفری خوانساری. جلد اوّل آن (مکاسب محرّمه) به چاپ رسیده است.

۶ـ دراسات فی المکاسب المحرّمة. از آقای حاج شیخ حسینعلی منتظری. یک جلد (چاپ قم)

۷ـ «در کلاس درس مکاسب»، تقریر درس آقای حاج شیخ احمد پایانی اردبیلی. پنج جلد از آن در شرح مکاسب محرمه به چاپ رسیده است.

۸ـ «غنیة الطالب»، شیخ مرتضی اردکانی. سه جلد از این کتاب، به چاپ رسیده است.

۹ـ «نهج الطالب في حاشیة المکاسب»، سید محسن بن آیت الله سید محمد حجت کوه‌کمری. در ۱۳۷۰ق، اولین جلدش به چاپ رسیده و جلد دوّم آن نیز سالی پس از آن منتشر شده است.

۱۰ـ «شرح عبد الصاحب علی المکاسب»، سید محمدمهدی مرتضوی لنگرودی. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۱۱ـ «غایة الإیضاح»، شیخ محمد علاّمی تبریزی. جلد اوّل آن، در توضیح کتاب بیع (از ابتدا تا بحث غرامت) در ۲۲۵ صفحه، به چاپ رسیده است.

۱۲ـ «تعلیقه بر مکاسب»، از حاج شیخ احمد پایانی اردبیلی. این شرح به صورت قال، اقول بوده و جلد اوّل آن در شرح بخشی از کتاب البیع به چاپ رسیده است.

۱۳ـ «إتحاف الطالب في حلّ عقد المکاسب»، از حاج شیخ محمد کرمی حویزی. این کتاب در پنج جلد و شرح مزجی مکاسب بوده و در ۱۴۱۲ق، به چاپ رسیده است.

۱۴ـ «در محضر شیخ انصاری»، جواد فخار طوسی. تقریر درس خیارات آقای حاج شیخ احمد پایانی. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۷ـ مناسک حج: این کتاب، برای راهنمایی مقلدین به زبان فارسی تألیف گردیده و بنای شیخ در آن، بر احتیاط نهاده شده است. حواشی آن عبارتند از:

۱ـ حاشیهٔ میرزا محمد حسن شیرازی، مجدد (۱۲۳۰ـ۱۳۱۲ق).

۲ـ حاشیهٔ حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل تهرانی (۱۲۳۰ـ۱۳۲۶ق).

۳ـ حاشیهٔ سید محمد کاظم یزدی طباطبایی(۱۲۴۷ـ۱۳۳۷ق).

۴ـ حاشیهٔ سید اسماعیل صدر (حدود۱۲۵۶ـ۱۳۳۷ق).

۵ـ حاشیهٔ شیخ محمد تقی آقا نجفی اصفهانی (۱۲۶۲ـ۱۳۳۲ق).

۶ـ حاشیهٔ سید محسن طباطبایی حکیم (۱۳۰۶ـ۱۳۹۰ق).

این کتاب، به وسیله یکی از فضلا به عربی ترجمه شده و بر آن نیز حاشیه‌ای از مرحوم میرزای شیرازی اوّل، نوشته شده و در عظیم‌آباد هند به سال ۱۳۰۱ق به چاپ رسیده است. نسخهٔ خطی این کتاب، به شماره ۸۸۶۲، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[11]

حواشی شیخ ـرحمه الله‌ـ

مرحوم شیخ انصاری، در خلال تدریس و تصنیف خویش، بر برخی از کتب فقهی و اصولی نیز حواشی چند نوشته است که آنها عبارتند از:

۱ـ حاشیه بر ترجمهٔ نجات العباد، تألیف شیخ محمد حسن نجفی، صاحب جواهر (م۱۲۶۶ق)، این کتاب، به دستور صاحب جواهر، به وسیله علاّمهٔ بزرگ، میر سید حسن مدرس اصفهانی (م۱۲۷۳ق)، به فارسی ترجمه شده و مرحوم شیخ بر این ترجمه، حواشی مفیدی نوشته است. (همان، ۶: ۲۲۷؛ و ۴: ۱۴۲)

۲ـ حاشیه بر حاشیهٔ شیخ موسی کاشف الغطاء (م۱۲۴۳ق)، بر بغیة الطالب في معرفة المفروض و الواجب، تألیف شیخ جعفر کاشف الغطاء (م۱۲۲۷ق)، این کتاب، رسالهٔ عملیهٔ مرحوم کاشف الغطاء بوده و بسیاری بر آن حاشیه نگاشته‌اند. (همان، ۶: ۲۸، شمارهٔ۱۱۹)

۳ـ حاشیه بر صلاة المسافر، سید محمد بن سید هاشم هندی نجفی (۱۲۴۲ـ۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر. (همان، ۱۵: ۸۴، شمارهٔ۵۵۳)

۴ـ حاشیه بر عوائد الأيّام من مهمّات أدلّة الأحکام، تألیف ملا احمد نراقی بن ملا مهدی کاشانی (م۱۲۴۵ق)، از اساتید و مشایخ اجازهٔ شیخ. (همان، ۱۵: ۳۵۴، شمارهٔ۲۲۷)

۵ـ حاشیه بر قوانین الأُصول، تألیف میرزا ابوالقاسم بن حسن شفتی قمی (۱۱۵۰ـ۱۲۳۱ق).

شیخ آقا بزرگ تهرانی، به نقل از علاّمه سید حسن صدر (م۱۳۵۴ق)، می‌نویسد: «این حاشیه از اول حجیت خبر واحد تا پایان ادلهٔ عقلیه، ادامه داشته و گویا کتاب رسائل از آن، انتخاب شده است».

مؤلف زندگانی شیخ، می‌نویسد: «حاشیه بر استصحاب قوانین به خط محشّی در دزفول، موجود است».[12]

۶ـ حاشیه بر «المتاجرـ المعاملات»، تألیف مرحوم وحید بهبهانی، آقا محمد باقر بن محمد اکمل (م۱۲۰۵ق)، مرحوم شیخ فتاوی خود را به صورت حاشیه بر آن نگاشته است. (همان، ۱۹: ۵۹، شمارهٔ۳۰۸)

نوشته‌های شیخ در اصول

شیخ اعظم ـرحمة الله‌ـ با ارائه نظرات ژرف و عمیق خویش، دو علم فقه و اصول را وارد مرحله تازه‌ای کرد. اندیشه‌های والای او ـ که تا آن زمان بی‌سابقه بود ـ محور بحث و تحقیق و دقت نظر قرار گرفت. محققان بسیاری، عمدهٔ تألیفاتشان، شرح و حاشیه بر تصنیفات شیخ می‌باشد.

اینک، در این قسمت از مقال، به معرفی آثار اصولی شیخ می‌پردازیم و به برخی از حواشی آنها نیز اشارتی داریم:

۱ـ الاجتهاد والتقليد

در آغاز کتاب آمده است: «التقليد لغة، جعل الغير ذا قلادة و منه تقليد الهَدي».

شیخ آقا بزرگ تهرانی، نسخهٔ خطی آن را در کتابخانهٔ میرزای شیرازی ـرحمة الله‌ـ (م۱۳۱۲ق)، مشاهده کرده است. (همان، ۱: ۲۷۲و۲۷۳، شمارهٔ۱۴۳۲)

۲ـ رساله‌ای در حجیت ظواهر کتاب

علاّمهٔ تهرانی می‌نویسد: «نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ حسینیهٔ شوشتریهای نجف، موجود است». (همان، ۶: ۲۷۵، شمارهٔ۱۴۹۳)

۱۱. الذریعه ۲۲: ۲۷۳، شمارهٔ۷۰۶۶، فهرست الفبایی: ۵۵۲.

۱۲. همان مدرك ۶: ۱۷۹، شمارهٔ۹۷۸؛ زندگانی شیخ، ص۱۳۱، شمارهٔ۱۰.

۳ـ رساله‌ای در ردّ قائلین به قطعیة الصدور بودن اخبار

مرحوم شیخ انصاری ـ رحمه الله ـ در رسالهٔ حجیة الظن، می‌نویسد: «برخی از اخباریین، قائل هستند که تمام اخبار کتب اربعه، قطعیة الصدور هستند؛ اما فایده‌ای بر بیان و جواب آن مترتب نیست، مگر جلوگیری از حصول این وهم بر دیگران. ما در گذشته رساله‌ای در این باب تألیف کرده‌ایم»[13]

فرائد الأصول

این کتاب، حاوی برخی از رساله‌های شیخ در اصول است، که از دیرباز، از کتب درسی حوزه‌های علمیهٔ شیعه، قرار گرفته است. این رساله‌ها عبارتند از:

ـ رساله در قطع.

ـ رساله در ظن.

ـ رساله در اجماع.

ـ رساله در اصالة البرائة.

ـ رساله در استصحاب.

ـ رساله در تعادل و تراجیح.

از این کتاب، نسخ خطی فراوانی در گوشه و کنار کتابخانه‌های مختلف، موجود است. از آن جمله، چند نسخه به شماره‌های: ۲۹۸۳، ۲۹۹۰، ۷۳۴۸، ۷۳۹۴ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است. نیز کتابی به نام رسائل شیخ انصاری، به شمارهٔ ۱۴۶۸۳ و ۱۳۰۴۶ در همان کتابخانه، موجود است که به احتمال قوی، باید همان کتاب فرائد الاصول، باشد.

منابع و مدارک رسائل

شیخ اعظم در تدوین کتاب فرائد الأصول، از کتب بسیاری، در فنون مختلف فقه، اصول، حدیث، رجال، لغت و... استفاده کرده است. اینک در این مقال، به ذکر برخی از مهمترین منابع، آن هم در زمینهٔ اصول فقه، بسنده می‌کنیم و معرفی کتب فقهی را در بخش منابع کتاب مکاسب، یادآور شده‌ایم:

۱ـ الاستصحاب و إثبات حجیّة و مایتعلّق به، تألیف وحید بهبهانی، آقا محمدباقر بن محمد اکمل (م۱۲۰۶ق).

۲ـ تعلیقة بر «مختصر الأصول» حاجبی، تألیف مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی خراسانی شافعی (م۷۱۲ یا ۷۲۲ـ۷۹۱ یا ۷۹۲ق).

۳ـ تهذیب طریق الوصول إلی علم الأصول، یا تهذیب الأصول، یا تهذیب الوصول، تألیف آیت الله علاّمهٔ حلّی، حسن به یوسف بن علی بن مطهر حلّی (۶۴۸ـ۷۲۶ق). علاّمه، این کتاب را به نام فرزندش «فخر المحققین» نگاشته است.

۴ـ الذریعة إلی أصول الشریعة، تألیف سید شریف مرتضی علم الهُدی علی بن حسین موسوی (م۴۳۶ق).

۵ـ زبدة الأصول، تألیف شیخ بهایی محمد بن عزالدین حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی جبعی (۹۵۳ـ۱۰۳۱ق)، شیخ در فرائد، از کتاب دیگر او «الحبل المتین في أحکام الدین» استفاده کرده است.

۶ـ شرح زبدة الأصول، غایة المأمول في شرح زبدة الأصول، تألیف جواد بن سعید بن جواد کاظمی مشهور به فاضل جواد، شاگرد شیخ بهایی.

۷ـ شرح مختصر الأصول ابن حاجب، تألیف عبدالرحمن بن رکن‌الدین احمد بن عبدالغفار ایجی عضدی شافعی (۷۰۱ـ۷۵۶ق یا ۷۰۰ـ۷۶۰ق).

۸ـ شرح وافیة الأصول، تألیف سید صدرالدین محمد به محمد باقر بن محمد مهدی رضوی قمی، استاد وحید بهبهانی (بین ۱۱۵۰ و ۱۱۶۰ق).

۹ـ عدّة الأصول، شیخ الطائفه ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (۳۸۵ـ۴۶۰ق).

۱۰ـ عوائد الأیّام من مهمّات أدلّة الأحکام (در بیان قواعد استنباط أحکام شرعیه)، تألیف مولی احمد بن مهدی بن ابوذر نراقی کاشانی، استاد شیخ (م۱۲۴۵ق).

۱۱ـ غایة البادي في شرح المبادي (مبادئ الوصول إلی علم الأصول)، تألیف شیخ محمد بن علی بن محمد جرجانی غروی، شاگرد علاّمه حلّی.

۱۲ـ الفصول الغرویّة في الأصول الفقهیّة، تألیف شیخ محمد حسین بن عبدالرحیم، (محمد رحیم) تهرانی اصفهانی حائری (م۱۲۵۰ق)، مرحوم شیخ، در رسائل، گفتار ایشان را بسیار مورد نقد و بررسی و تحلیل قرار داده است.

۱۳ـ الفوائد المدنیّة، تألیف ملا محمد امین بن محمد شریف اخباری، محدث استرآبادی (م۱۰۳۳ق).

۱۴ـ الفوائد المکیّة، تألیف ملا محمد امین بن محمد شریف اخباری، محدث استرآبادی (م۱۰۳۳ق)، مرحوم شیخ، برای نقل گفتار اخباریان، به سخنان او در این دو کتاب تمسک جسته و آنها را نقل می‌کند.

۱۵ـ القوانین المحکمة في الأصول، تألیف میرزا ابوالقاسم گیلانی، محقق قمی (م۱۲۳۱ق)، مرحوم شیخ

۱۳. فرائد الاصول، چاپ ملاّ رحمة الله: ۶۷، سطر ۱۲.

انصاری، در کتاب فرائد الأصول بدین کتاب عنایت داشته و سخنان ایشان را نقد و بررسی کرده است.

۱۶ـ مبادئ الوصول إلی علم الأصول، تألیف علاّمهٔ حلی جمال‌الدین ابومنصور حسن به سدیدالدین یوسف حلی (۶۴۸ـ۷۲۶ق).

۱۷ـ المستصفی في أصول الفقه، تألیف ابوحامد زین‌الدین محمد بن محمد بن محمد بن احمد غزالی شافعی طوسی (۴۵۰ـ۵۰۵ق).

۱۸ـ معارج الأصول، تألیف شیخ نجم‌الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید هذلی، محقق حلی (۶۰۲ـ۶۷۶ق).

۱۹ـ معالم الدین و ملاذ المجتهدین، تألیف جمال‌الدین ابومنصور حسن بن زین‌الدین شهید ثانی (م۱۰۱۱ق).

۲۰ـ مناهج الأحکام، تألیف مولی احمد بن مولا مهدی بن ابوذر نراقی کاشانی (م۱۲۴۴ق).

۲۱ـ منیة اللبیب في شرح التهذیب، (تهذیب الأصول) تألیف سید مرتضی ضیاءالدین عبدالله بن مجدالدین محمد حسینی حلی (ق۸هـ).

۲۲ـ نهایة الوصول إلی علم الأصول، تألیف علاّمهٔ حلی. تهذیب الأصول، خلاصهٔ این کتاب است.

۲۳ـ الوافیة في أصول الفقه، تألیف، فاضل تونی ملا عبدالله بن محمد بشروئی خراسانی (م۱۰۷۱ق).

۲۴ـ هدایة المسترشدین في شرح معالم الدین، تألیف شیخ محمد تقی بن عبدالرحیم، (محمد رحیم) تهرانی اصفهانی، برادر صاحب فصول (م۱۲۴۸ق).

* کتاب فرائد الأصول سه بار به نظم درآمده است:

۱ـ توسط شیخ علی بن محمد علی مجیراوی، علی حیدر شروگی (۱۲۳۷ـ۱۳۱۴ق)، شاگرد شیخ و کوه‌کمری. ابتدای آن چنین است:

قال عليّ بعد ذكر البسملة
أحمد ربّاً منعماً والشكر له

و در حجیت قطع گوید:

القط حجة بلا أن يجعلا
كيف وإلاّ دار أو تسلسلا

نسخهٔ خطی آن در نزد مرحوم شیخ اسد حیدر، مؤلف الإمام الصادق و المذاهب الأربعة، نواده ایشان، بوده است. (همان، ۲۳: ۷۷و۷۸، ۲۴: ۲۱۹)

۲ـ توسط مرحوم آخوند ملا علی قزوینی خوئینی حائری، (م۱۳۱۸ق) نسخهٔ خطی آن نزد سید حسین موسوی هندی، در کربلا بوده است. تاریخ فراغت از آن، ۱۲۹۳ق، است. (همان، ۲۴: ۲۱۹، ۱۱۳۶)

۳ـ مرحوم علاّمهٔ شیخ موسی شراره عاملی (۱۲۶۷ـ۱۳۰۴ق)، شاگرد تلامذهٔ شیخ انصاری نیز، کتاب فرائد الأصول را به نام الدرّة المنتظمة، به نظم درآورده است. مباحث قطع کتاب، توسط مرحوم علاّمهٔ سید مهدی حکیم (م۱۳۱۲ق)، شرح گزدیده و نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ فرزندش، مرحوم آیت‌الله سید محسن حکیم (م۱۳۹۰ق)، موجود است. ابتدای آن چنین است:

أبدأ بسم الله خير مفتتح
والحمد لله على ما قد منح
سمّيتها بالدّرة المنتظمة
حوَت قوانين الأصول المحكمة
حقايق الأصول منها تعرف
من بحرها الطالب أرّخ (يُعرف)

تاریخ پایان نظم آن سال ۱۲۹۰بوده و نسخهٔ خطی آن نزد نواده‌اش شیخ محسن شراره، بوده است. (همان، ۸: ۱۰۹، شمارهٔ۴۰۷)

حواشی و تعلیقات رسائل

۱. حاج میرزا ابراهیم بن حسین دنبلی خویی (۱۲۴۷ـ۱۳۲۵ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه‌کمری، حاشیه بر قطع.

۲. شیخ ابراهیم بن علی رضا فیروزآبادی یزدی (م۱۳۱۲ق)، شاگرد میرزا حبیب‌الله رشتی و سید محمد کاظم یزدی، حاشیه او بر رسائل سه جلد است: جلد اوّل در قطع و ظن، جلد دوّم در برائت و اشتغال و جلد سوّم در استصحاب است.

۳. میرزا ابراهیم بن محمد علی محلاتی (م۱۳۳۶ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی، حاشیه بر استصحاب.

۴. سید ابن الحسن شمس العلماء بن سید حسن لکهنوی (م۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید یزدی و شیخ الشریعهٔ اصفهانی.

۵. سید ابوتراب بن ابی‌القاسم موسوی خوانساری (۱۲۷۱ـ۱۳۴۶ق)، شاگرد شیخ محمد حسین کاظمی و میرزا حبیب‌الله رشتی.

۶. سید ابوطالب بن ابوتراب خراسانی قائینی (م۱۲۹۵ق)، شاگرد حاج محمد حسن کرباسی و شیخ محسن خنفر.

۷. سید ابوالقاسم بن سید معصوم حسینی گیلانی اشکوری نجفی (م بعد از ۱۳۲۵ق)، شاگرد میرزا حبیب‌الله

رشتی. شرح وی بر رسائل، جواهر العقول نام دارد و به غیر از آن، حاشیهٔ دیگری نیز بر رسائل نگاشته است.

۸. سید ابوالمکارم بن ابوالقاسم موسوی زنجانی (۱۲۵۵ـ۱۳۳۰ق)، شاگرد سید حسین کوه‌کمری.

۹. شیخ احمد بن حسین، حاشیه بر تعادل و تراجیح را در سال ۱۳۰۰ق، در نجف اشرف به پایان رسانیده است. این حاشیه، با تألیف احمد بن حسین تفرشی نجفی، تفاوت دارد؛ زیرا تاریخ فراغت آن، سال ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴است. (همان، ۲۱: ۴۲، شمارهٔ ۳۸۷۰) (ر.ك: نسخهٔ خطی شماره۷۵۷ کتابخانهٔ مرحوم آیت‌الله مرعشی، قم.)

۱۰. سید احمد بن حسین تفریشی نجفی (م حدود ۱۳۰۹ق)، مؤلف محاکمات الأصول، شاگرد شیخ و فاضل ایروانی. تاریخ نگارش کتاب، ۱۲۹۴ق.

۱۱. سید احمد سبط الشیخ بن سید محمد طاهر آغامیری دزفولی نجفی، داماد شیخ (۱۲۸۰ـ۱۳۵۵ق)، شاگرد میرزای شیرازی اوّل و آخوند خراسانی.

۱۲. حاج میرزا احمد آشتیانی بن میرزا محمد حسن آشتیانی (۱۳۰۰ـ۱۳۹۵ق)، شاگرد میرزا محمد هاشم رشتی، میرزا حسن کرمانشاهی و میرزای نائینی.

۱۳. شیخ احمد سلطان‌آبادی (م حدود ۱۳۱۵ق)، شاگرد فاضل ایروانی. حاشیهٔ وی، «مرشد الدلائل» نام دارد.

۱۴. شیخ احمد بن شیخ علی کاشف الغطاء (م ۱۳۴۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید یزدی.

۱۵. احمد علومی یزدی بن ملا حسین اردکانی (۱۳۱۹ـ۱۳۹۳ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید اصفهانی و میرزا آقا اصطهباناتی. حاشیه بر قطع رسائل.

۱۶. ملا احمد بن علی اکبر فاضل مراغی (م۱۳۱۰ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه‌کمری.

۱۷. شیخ اسدالله بن علی اکبر زنجانی (۱۲۸۲ـ۱۳۵۴ق)، شاگرد میرزای شیرازی اول و میرزای شیرازی دوم.

۱۸. سید اسدالله بن عبدالحسین نبوی دزفولی (م ۱۳۱۳)، شاگرد شیخ محمدرضا دزفولی.

۱۹. شیخ اسماعیل بن علینقی ارومی تبریزی، تائب (۱۲۹۵ـ۱۳۷۴ق)، شاگرد شیخ محمد طه نجف و سید فتاح سرابی.

۲۰. ملا محمد امین، شاگرد شیخ. تاریخ نگارش، ۱۲۹۱ق. علّامهٔ تهرانی، نسخه‌ای از آن را در کتابخانهٔ مرحوم آیت‌الله سید محمد حجت، مشاهده کرده است.

۲۱. سید محمد باقر بن سید مرتضی درچه‌ای اصفهانی (م۱۳۴۲ق)، شاگرد میرزا حبیب‌الله رشتی.

۲۲. شیخ محمدباقر بهاری همدانی بن محمد جعفر (م۱۳۲۳ق)، شاگرد آخوند خراسانی، محقق رشتی و حاج میرزا حسین خلیلی.

۲۳. شیخ محمد باقر زنجانی فرزند مقدس، (م۱۳۴۱ق)، تاریخ نگارش، ۱۳۲۵ق.

۲۴. سید محمدباقر بن سید مرتضی طباطبایی یزدی حائری (۱۲۳۹ـ۱۲۹۸ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی اول. حاشیهٔ وی به نام «وسیلة الوسائل» در آخر کتاب دیگرش «حلّ العقول لعقد الفحول في علم الأصول» به چاپ رسیده است. نسخه‌ای از آن در مجموعهٔ شماره۷۶۵ کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی، موجود است.

۲۵. شیخ باقر بن حسن بن اسدالله کاظمی، برادر صاحب مقابیس، او رسائل را تلخیص کرده است.

۲۶. سید محمد باقر بن محمد علی قاضی طباطبایی تبریزی (۱۲۸۵ـ۱۳۶۶ق)، شاگرد محقق رشتی، سید یزدی و شیخ الشریعهٔ اصفهانی، حاشیه او «مخزن الفوائد» نام دارد.

۲۷. شیخ محمد تقی تربتی (م۱۳۳۰ق)، شاگرد میرزای شیرازی، مجدّد. حاشیه بر تعادل و تراجیح.

۲۸. شیخ محمدتقی گوگدی گلپایگانی (م۱۳۵۳ق)، از شاگردان آخوند خراسانی.

۲۹. سید محمدتقی بن رضا حسینی قزوینی، سید آقا (م ۱۳۳۳ق)، شاگرد حاج میرزا حبیب‌الله رشتی.

۳۰. شیخ محمد تقی آقا نجفی اصفهانی بن شیخ محمد باقر بن شیخ محمدتقی، مؤلف هدایة المسترشدین (۱۲۶۲ـ۱۳۳۲ق)، شاگرد میرزا محمدحسن شیرازی، شیخ مهدی کاشف الغطاء و شیخ راضی نجفی. حاشیه بر اوائل رسائل.

۳۱. میرزا محمدتقی شیرازی بن میرزا محب علی (م۱۳۳۸ق)، پیشوای انقلاب ۱۹۲۰م عراق. شاگرد فاضل اردکانی و میرزای شیرازی اوّل.

۳۲. شیخ محمدتقی بن شیخ حسن دزفولی کاظمی (م۱۳۲۷ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی.

۳۳. میرزا جعفر بن میرزا صادق تبریزی، شاگرد شیخ الشریعهٔ اصفهانی. نام حاشیهٔ وی «الدرر الغرویّة» نام دارد. مرحوم شریعت، تقریظی در سال ۱۳۱۷ق، بر آن نگاشته است.

۳۴. شیخ جعفر بن شیخ باقر آل محبوبهٔ نجفی (م۱۳۷۷ق)، مؤلف ماضی النجف و حاضرها، شاگرد نائینی و آقا ضیاء عراقی.

۳۵. شیخ جعفر بن باقر سودانی (م۱۳۴۵ق)، شاگرد سید یزدی و شیخ احمد کاشف الغطاء. این حاشیه «الوجیزة» نام دارد.

۳۶. شیخ جواد بن عبدالحسین آل مبارک (م۱۳۱۱ق)، شاگرد ملا لطف‌الله مازندرانی. حاشیه بر بعض مباحث رسائل.

۳۷. ملا محمد جواد بن عباس صافی گلپایگانی (۱۲۸۸ـ۱۳۷۸ق)، شاگرد جهانگیرخان قشقایی و آغا نجفی اصفهانی و سید محمد باقر درچه‌ای. حاشیه بر قطع و ظن.

۳۸. حاج شیخ جواد بن ملا محرم علی طارمی ابهری زنجانی (م۱۳۲۵ق)، شاگرد سید کوه‌کمری، فاضل ایروانی و مجدد شیرازی.

۳۹. سید محمد جواد بن سید محمد موسوی آذربایجانی، شاگرد شیخ انصاری. حاشیهٔ وی به نام «توضیح الفرائد» از حجیت قطع تا پایان حجیت ظن، در ۱۲۸۸ق، تألیف شده است.

۴۰. سید محمد جواد بن محمد زنجانی اصفهانی (م۱۳۴۰ق)، شاگرد شیخ. این حاشیه «توضیح الفرائد» نام دارد.

۴۱. شیخ جواد بن شیخ حسن آل مطر (۱۳۰۸ـ۱۳۷۵ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و سید ابوتراب خوانساری و پدرش. وی، رسائل را از حشو و زواید، پیراسته است. نام این اثر «بیان غایة المقاصد في تلخیص الفرائد» می باشد.

۴۲. شیخ حبیب‌الله اردبیلی، شاگرد آخوند خراسانی.

۴۳. حاج میرزا محمد حسن آشتیانی بن میرزا جعفر (حدود ۱۲۴۸ـ۱۳۱۹ق)، شاگرد سید شفیع جاپلقی و شیخ انصاری. وی ناشر آرای شیخ در ایران بوده است. حاشیه وی «بحر الفوائد» نام دارد و بارها به چاپ رسیده است. علاّمهٔ تهرانی می نویسد: «أعززها ـ الحواشي ـ مادّة و أکثرها نفعاً حاشية المترجم».

۴۴. میرزا محمد حسن بن حاج ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۶۶ـ۱۳۵۸ق)، شاگرد میرزا محمد انصاری دزفولی، فاضل شربیانی، میرزا محمد حسن مامقانی و میرزا ابوالقاسم یعقوبی.

۴۵. شیخ محمدحسن آل یس کاظمی (۱۲۲۰ـ۱۳۰۸ق)، شاگرد صاحب فصول، صاحب جواهر و شیخ علی کاشف الغطاء.

۴۶. شیخ حسن بن شیخ محمدحسن نجفی صاحب جواهر (۱۲۶۶ـ۱۳۴۵ق)، شاگرد محقق رشتی، شیخ محمد حسین کاظمی و آخوند خراسانی.

۴۷. شهید سیدحسن موسوی بن آیت‌الله سید ابوالحسن اصفهانی (۱۳۱۹ش ۱۳۴۹ق)، شاگرد پدر خویش.

۴۸. سید حسن صدر بن سید هادی کاظمی (۱۲۷۲ـ۱۳۵۴ق)، مؤلف تکملهٔ امل الآمل و تأسیس الشیعة، شاگرد میرزای شیرازی اوّل. نام این کتاب «کشف النقاب عن رسالة الاستصحاب» است. وی همچنین حاشیه‌ای بر تمام رسائل به نام «وسائل الرسائل» نوشته است.

۴۹. سید محمدحسن رئیس افغانی (۱۳۱۹ـ۱۳۹۹ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید ابوالحسن اصفهانی.

۵۰. شیخ محمد حسن بن ملا صفرعلی بارفروشی مازندرانی، شیخ کبیر (م ۱۳۴۵ق)، شاگرد محمد تقی هروی. این حاشیه به سال ۱۳۳۲ در دو جلد رحلی(۱۳۳۵+۳۱۷ص)، به چاپ سنگی رسیده است.

۵۱. شیخ محمدحسن بن محمد صالح آل کبّه بغدادی (م ۱۳۳۶ق)، شاگرد میرزای شیرازی و آقارضا همدانی و شیرازی دوم.

۵۲. شیخ محمدحسن بن محمد صادق دزفولی.

۵۳. شیخ محمدحسن انصاری بن شیخ منصور، برادرزاده و داماد شیخ (۱۲۵۴ـ۱۳۳۲ق)، شاگرد سید کوه‌کمری و مجدد شیرازی و شیخ.

۵۴. شهید سیدحسن مدرس بن سید اسماعیل (حدود ۱۲۸۷ـ۱۳۵۷ق = ۱۳۱۶ش)، شاگرد آخوند خراسانی، سید یزدی، شریعت اصفهانی و جهانگیرخان قشقایی. این شرح با استفاده از بیانات استادش سید محمد باقر درچه ای بوده و آماده چاپ است. این کتاب، شرح مباحث ظن و استصحاب است.

۵۵. سید حسین بن سید عباس حسینی اشکوری (م ۱۳۴۹ق)، شاگرد سید یزدی و آقارضا همدانی و شیخ عبدالله مازندرانی.

۵۶. سید حسین بن علی بختیاری اصفهانی (م ۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شیرازی دوم.

۵۷. شیخ محمد حسین بن محمد جعفر تبریزی خیابانی (۱۲۹۹ـ۱۳۹۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و آقا ضیاء عراقی. حاشیهٔ او به نام «إرشاد الأفاضل إلی مطالب الرسائل» در دو جزء، به سال ۱۳۶۵ق، تدوین گردیده است.

۵۸. سید محمدحسین بن سید حسن علوی عریضی سبزواری (۱۲۶۸ـ۱۳۵۲ق)، شاگرد ملا هادی سبزواری و میرزا محمدحسن شیرازی. حاشیه بر حجیّت ظن و اصالة البرائة.

۵۹. آیت‌الله حاج آقا حسین بروجردی بن سید علی (۱۲۹۲ـ۱۳۸۰ق)، شاگرد آخوند خراسانی و سید محمد فشارکی.

۶۰. سید حسین قزوینی بن سید مهدی حلّی (م ۱۳۲۵ق).

۶۱. شیخ محمد حسین بن محمدمهدی کوهرودی سلطان‌آبادی (م ۱۳۱۴ق)، شاگرد میرزای شیرازی اول. وی سه کتاب درباره رسائل نگاشته است:

الف ـ أشرف الوسائل إلی فهم الرسائل.

ب ـ توضیح الدلائل علی ترجیح مسائل الرسائل.

ج ـ حلّ المعاقد عن وجوه الفرائد.

۶۲. مولی محمد حسین بن محمد جعفر فشارکی (م ۱۳۵۳ق)، شاگرد میرزای رشتی و میرزای شیرازی اول.

۶۳. شیخ محمدحسین بن شیخ علی کاشف الغطاء (۱۲۹۴ـ۱۳۷۳ق)، صاحب «جنّة المأوی و الفردوس الأعلی» شاگرد سید یزدی و حاج میرزا حسین حاج میرزا خلیل.

۶۴. شیخ محمدحسین بن محمد حسن معین التجار اصفهانی، معروف به کمپانی (۱۲۹۶ـ۱۳۶۱ق)، مؤلف «نهایة الدرایة» شاگرد سید محمد فشارکی و حاج آقا رضا همدانی. حاشیه بر قطع رسائل.

۶۵. سید محمدحسین بن سید کاظم قزوینی موسوی کاظمی، کیشوان (۱۲۹۵ـ۱۳۶۱ق).

۶۶. ملا رحمة الله کرمانی، از مخالفین سرسخت مشروطیت. شاگرد میرزا محمدحسن آشتیانی و استاد اجازه آیت‌الله نجفی. این تعلیقه همراه با رسائل به چاپ رسیده و بسیار معروف است.

۶۷. حاج آقا رضا بن شیخ محمدهادی نجفی همدانی (م ۱۳۲۲ق)، مؤلف «مصباح الفقاهة»، شاگرد میرزای مجدد شیرازی. حاشیهٔ ایشان «الفوائد الرضویة علی الفرائد المرتضویّة» نام داشته که در ۱۴۱ صفحه به سال ۱۳۱۸ق، چاپ سنگی شده است.

۶۸. سید رضا بن محمد موسوی لنکرانی (۱۲۵۰ـ۱۳۲۲ق)، وی دو تألیف پیرامون رسائل نگاشته است:

الف ـ حاشیه بر رسائل.

ب ـ شرح مزجی بر قطع و ظن.

۶۹. شیخ محمدرضا بن محمد جواد معزی دزفولی (م ۱۳۵۲ق)، شاگرد آخوند خراسانی.

۷۰. شیخ محمد رضی بن شیخ علی گیلانی (م ۱۳۱۸ق)، شاگرد عبدالله مازندرانی. حاشیه بر حجیت قطع.

۷۱. سید زین العابدین (سید آغا) بن سید ابوالقاسم طباطبایی زواری تهرانی (م ۱۳۰۳ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی.

۷۲. سید محمد شریف تویسرکانی بن محمد طاهر (م ۱۳۲۲ق).

۷۳. شیخ شعبان بن مهدی گیلانی (م ۱۳۴۸ق).

۷۴. سید محمد شریف بن محمد طاهر حسینی تویسرکانی (م ۱۳۲۲ق)، شاگرد شیخ زین العابدین مازندرانی و سید حسین کوه‌کمری.

۷۵. سید محمد صادق بحرالعلوم نجفی (۱۳۱۵ـ۱۳۹۰)، شاگرد شیخ آقابزرگ تهرانی و سید محسن حکیم و میرزای نائینی و سید اصفهانی.

۷۶. شیخ محمد صالح حائری مازندرانی (م ۱۳۴۶ق).

۷۷. سید صالح بن سید میر عبدالرحیم موسوی اردبیلی (م ح ۱۳۱۹ق)، شاگرد سید حسین کوه کمری.

۷۸. سید محمد صالح بن محمد سعید موسوی خلخالی تهرانی (م ۱۳۰۶ق)، شاگرد سید ابوالحسن جلوه. وی، رسائل را به فارسی ترجمه کرده و این ترجمه در تهران به چاپ رسیده است.

۷۹. شیخ محمد طه بن شیخ مهدی نجف (۱۲۴۱ـ۱۳۲۳ق)، مؤلف «إتقان المقال» شاگرد شیخ محسن خنفر، حاشیهٔ رسائل وی «الفوائد السنیّة و الدرر النجفیّة» نام دارد که با حاشیهٔ وی بر معالم در ۱۳۱۵ به چاپ رسیده است.

۸۰. شیخ عبدالحسین بن شیخ عیسی حائری (۱۲۹۲ـ۱۳۷۳ق)، شاگرد میرزای آشتیانی و آخوند خراسانی و شریعت اصفهانی.

۸۱. سید عبدالحسین شرف‌الدین بن سید یوسف موسوی عاملی (۱۲۹۰ـ۱۳۸۷ق)، مؤلف المراجعات، شاگرد آخوند خراسانی، سید یزدی و شریعت. حاشیهٔ وی در غارت کتابخانهٔ مؤلف به وسیله مزدوران انگلیس، در سال ۱۳۲۹ به یغما رفت.

۸۲. سید عبدالحسین بن عبدالله مجتهد لاری (۱۲۶۴ـ۱۳۴۲ق)، پیشوای مبارزهٔ علیه استعمار انگلیس در فارس، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی.

۸۳. شیخ عبدالحسین بن محمدرضا شوشتری، از شاگردان شیخ انصاری. حاشیهٔ وی بر بحث حجیت ظن در سال ۱۲۶۸ همراه با رسائل در ایران به چاپ رسیده است.

۸۴. شیخ عبدالحسین بن زین العابدین (م بعد ۱۲۵۸ق)، از تلامذهٔ سید جعفر کشفی دارابی.

۸۵. شهید سید عبدالحسین دستغیب شیرازی (۱۳۲۲ـ۱۴۰۲ق)، شاگرد میرزا آقا اصطهباناتی و سید ابوالحسن اصفهانی.

۸۶. شیخ عبدالحسین بن نعمة طریحی نجفی (۱۲۳۵ـ۹۳ یا ۱۲۹۵ق)، شاگرد شیخ انصاری.

۸۷. شیخ عبدالحسین بن علی محلاتی (۱۲۷۴ـ۱۳۲۳ق)، وی، بر ربع رسائل، حاشیه‌ای مفصل نگاشته است.

۸۸. میرزا عبدالرحیم نهاوندی (م ۱۳۰۴ق)، شاگرد صاحب جواهر و شیخ انصاری.

۸۹. میرزا عبدالرحیم بن نصرالله انصاری جابری (م ۱۳۳۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و محقق رشتی. حاشیه بر قطع و أصالة البرائة.

۹۰. سید عبدالصمد بن سید احمد موسوی جزایری (۱۲۴۳ـ۱۳۳۷ق)، شاگرد شیخ و فاضل اردکانی و شیخ جعفر شوشتری.

۹۱. میرزا عبدالعلی بن عبدالصمد زنجانی (۱۲۶۸ـ۱۳۴۹ق)، شاگرد فاضل شربیانی و شیخ محمد حسن مامقانی.

۹۲. شیخ عبدالکریم بن شیخ علی جزایری (۱۲۸۹ـ۱۳۸۲ق)، شاگرد آخوند خراسانی، و سید یزدی و شریعت اصفهانی. شرح بر قطع و ظن.

۹۳. سید عبدالکریم اعرجی کاظمی، شاگرد شیخ هادی تهرانی و شیخ محمدحسین کاظمی.

۹۴. شیخ عبدالله بن محمد علی راینی کرمانی نجفی (۱۲۵۴ـ۱۳۲۷ق)، شاگرد شیخ و میرزا محمد حسن شیرازی. عنوان حاشیهٔ ایشان «تنقیح المقاصد في شرح الفرائد» است.

۹۵. شیخ عبدالله مازندرانی بن محمد نصیر (م ۱۳۳۰ق)، شاگرد میرزا حبیب‌الله رشتی، از پیشوایان بزرگ فکری‌ـمذهبی مشروطیت.

۹۶. سید عبدالله بن محمد طاهر موسوی شیرازی (۱۳۱۹ـ۱۴۰۵ق)، از مراجع تقلید معاصر، شاگرد آقا ضیاء عراقی و سید ابوالحسن اصفهانی. حاشیهٔ ایشان به نام «عمدة الوسائل في الحاشية على الرسائل» در چهار جلد به سال ۱۳۶۵ق، در نجف به قطع خشتی، چاپ گردیده است.

۹۷. شیخ عبدالله بن شیخ محمد حسن مامقانی (۱۲۹۰ـ۱۳۵۱ق)، مؤلف تنقیح المقال، شاگرد پدرش. حاشیه بر قطع و ظن.

۹۸. شیخ میرزا عبدالله بن ملا احمد زنجانی (م ۱۳۲۷ق)، شاگرد میرزای شیرازی. حاشیهٔ او در سه جلد بوده و به نام «تسهيل الوصول إلى علم الأصول» شهرت دارد.

۹۹. شیخ عبدالنعم بن شیخ حسن آل زایر دهام (م ۱۳۵۷ق)، شاگرد آخوند خراسانی.

۱۰۰. شیخ عبدالنبی نوری (م ۱۳۴۴ق)، شاگرد میرزا محمد حسن شیرازی.

۱۰۱. شیخ علی بن شیخ عبدالله مظفر (م بعد از ۱۳۰۸ق)، تألیف در سال ۱۲۹۹ حاشیه بر استصحاب.

۱۰۲. شیخ علی بن محمد علی منتفقی (۱۲۳۸ـ۱۳۱۴ق)، شاگرد شیخ و سید حسین کوه‌کمری.

۱۰۳. سید علی حصبانی بن سید حسین، شاگرد میرزای شیرازی و آخوند خراسانی. حاشیهٔ وی تا آخر تعادل و تراجیح در دو جلد است. پایان نگارش جلد دوم آن، ۱۳۰۵ق، می‌باشد.

۱۰۴. شیخ علی شروقی بن محمد علی بجیراوی نجفی (۱۲۳۷ـ۱۳۱۴ق)، از تلامذهٔ شیخ و سیدحسین کوه‌کمری.

۱۰۵. ملا علی خویی (م ۱۳۰۹ق)، حاشیه بر اوائل رسائل (از اول قطع تا اواخر اجماع) از تلامذهٔ شیخ. حاشیهٔ وی با کتاب «مشارق الأصول» در ۱۳۱۲ به چاپ رسیده است.

۱۰۶. مولی علی دوزدری (م حدود ۱۲۹۰ق)، شاگرد شیخ مرتضی انصاری و میرزای شیرازی. حاشیه وی بر قطع و ظن و برائت و تعادل و تراجیح بوده و نام آن «الدرر و الفوائد في حاشية الفرائد» است. نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی و نسخه‌ای دیگر در کتابخانهٔ مرحوم قاضی در تبریز، موجود است.

۱۰۷. شیخ محمدعلی بن نصرالله فتحی دزفولی (۱۲۷۱ـ۱۳۵۸ق)، برخی از حاشیه بر رسائل وی همراه با برخی از حاشیه رسائل آخوند خراسانی در سال ۱۳۷۴ در تهران به چاپ رسیده است.

۱۰۸. سید محمدعلی بن سید عبدالله موسوی دزفولی (۱۲۷۵ـ۱۳۳۳ق)، شاگرد شیخ فضل‌الله نوری، سید اسماعیل صدر و سید محمدباقر حجت.

۱۰۹. شهید سید محمدعلی بن محمدباقر قاضی طباطبایی (۱۳۳۱ـ۱۳۳۹ق)، شاگرد سید محسن حکیم، شیخ محمد حسین کاشف الغطاء و شیخ عبدالحسین رشتی.

۱۱۰. ملا علی خوانساری (م ۱۳۰۷ق)، شاگرد شیخ.

۱۱۱. شیخ علی اکبر حکمی بن محمد مهدی یزدی قمی (م ۱۳۲۲ق)، شاگرد میرزا ابوالقاسم کلانتری و آقا محمدرضا قمشه‌ای.

۱۱۲ . شیخ علی بن مولی محمد جواد مرندی (۱۲۸۷_۱۳۷۰ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شریعت اصفهانی.

۱۱۳ . شیخ علی زاهد همدانی (۱۲۷۴_۱۳۲۹ق)، شاگرد آخوند خراسانی وسید یزدی.

۱۱۴ . شیخ علی بن نصرالله همدانی نجفی (م ۱۳۳۹ق)، شاگرد حاج آقا رضا همدانی.

۱۱۵ . علی بن حبیب الله ابیوردی شیرازی (م قبل از ۱۳۶۸ق)، شاگرد آخوند خراسانی. حاشیهٔ وی به نام «الفرائد العلویّة» در تهران به سال ۱۳۱۵ و ۱۳۲۸به چاپ رسیده است.

۱۱۶ . شیخ علی اکبر بن رجب علی دیزجی زنجانی(م حدود ۱۳۱۰ق)، شاگرد سید حسین کوه‌کمری. حاشیهٔ وی به نام «نهایة الوسائل في شرح الرسائل» در دو جلد، شهرت دارد.

بخشی از آن (حاشیه بر قطع و ظن) به خط مؤلف که در ۱۲۷۹ نگاشته شده به شمارهٔ ۴۳۴ در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، موجود است.

۱۱۷ . شیخ محمدعلی انصاری دزفولی (۱۳۱۱_۱۳۵۳ق)، شاگرد شیخ محمدحسن انصاری، داماد شیخ. شرح بر رسائل.

۱۱۸ . سید محمد علی بن سید مهدی حسینی ابطحی سدهی (م ۱۳۷۱ق).

۱۱۹ . ملا محمدعلی بن کاظم شاهرودی (م ۱۳۹۳ق)، حاشیه بر بعضی مباحث رسائل.

۱۲۰ . میرزا علی محمد رازانی (م ۱۳۲۴ق)، از اساتید آیت الله بروجردی.

۱۲۱ . مولی محمدعلی بن احمد قراچه‌داغی (م ۱۳۱۰ق)، حاشیه بر اصول عملیه.

۱۲۲ . شیخ علی بن شیخ محمدرضا بن شیخ هادی کاشف الغطاء (م ۱۳۳۱ق)، حاشیهٔ وی «توضیح الرسائل» نام دارد.

۱۲۳ . میرزا محمدعلی بن محمد نصیر مدرسی چهاردهی (م ۱۳۳۴ق)، شاگرد سید حسین کوه‌کمری. حاشیه بر قطع و ظن.

۱۲۴ . مولی محمدعلی خوانساری بن حاج محمد حسن (۱۲۵۴_۱۳۳۲ق)، شاگرد مجدد شیرازی، میرزای رشتی و شیخ راضی نجفی.

۱۲۵ . مولی محمدعلی بن حاج خداداد نخجوانی نجفی (۱۲۶۸_۱۳۳۲ق)، شاگرد محقق رشتی، فاضلین ایروانی و شربیانی.

۱۲۶ . حاج شیخ علی اکبر بن محمدحسین نهاوندی (حدود۱۲۷۹_۱۳۶۹ق)، شاگرد حاج میرزا حبیب الله رشتی و شریعت اصفهانی. حاشیه بر برائت.

۱۲۷ . میرزا غلامحسین بن علی اصغر دربندی نجفی (م ۱۳۲۲ق)، از اساتید شیخ عبدالله مامقانی و شاگرد آخوند خراسانی و میرزا حسین خلیلی. حاشیه بر قطع.

۱۲۸ . مولی غلامرضا (حاج آخوند) بن حاج رجب‌علی قمی (م بعد از ۱۳۳۳ق)، شاگرد شیخ. حاشیهٔ وی به نام «قلائد» در ۵۰۴ صفحه، در تهران به سال ۱۳۱۲به چاپ رسیده است. این حاشیه به صورت قوله، اقول می‌باشد و در بیان مقاصد شیخ یکی از بهترین حواشی بوده و مطالب اصولی استاد را خوب فهمیده و توضیح داده است.

۱۲۹ . سید فتاح سرابی تبریزی (۱۲۵۲_۱۳۱۱ق)، شاگرد شیخ، میرزای شیرازی و سید کوه‌کمری.

۱۳۰ . شیخ فتح‌علی زنجانی نجفی (م ۱۳۳۸ق)، شاگرد محقق رشتی. حاشیهٔ ایشان «تنقیح المسائل في التعالیق علی الرسائل» نام دارد.

۱۳۱ . شهید آقا شیخ فضل‌الله بن ملا عباس نوری مازندرانی (م ۱۳۲۷ق)، شاگرد میرزای شیرازی. نسخه‌ای از آن (ظاهراً به خط مؤلف) که در تاریخ ۲۹رجب ۱۲۹۲ پایان یافته، به شمارهٔ ۷۳۴ در کتابخانهٔ مرحوم آیت الله مرعشی، موجود است.

۱۳۲ . شیخ قاسم بن حمود آل قسام (م ۱۳۳۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی، سید یزدی و سید ابوتراب خوانساری.

۱۳۳ . آقا شیخ قاسم اسلامی (_۱۴۰۰ق)، شاگرد میر سیدعلی یثربی کاشانی و سید محمد تقی خوانساری.

۱۳۴ . سید محمد کاظم بن سید عبدالعظیم طباطبایی یزدی (۱۲۴۷_۱۳۳۷ق)، مؤلف عروة الوثقی، شاگرد میرزا محمدحسن شیرازی و صاحب روضات.

۱۳۵ . آخوند ملامحمد کاظم خراسانی بن مولی حسین (۱۲۵۵_۱۳۲۹ق)، مؤلف کفایة الأصول، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی اول. ایشان دو حاشیه و شرح بر رسائل نگاشته‌اند.

الف _ الحاشیة القدیمة علی فرائد الأصول.

ب _ الحاشیة الجدیدة علی الرسائل یا «درر الفوائد في شرح الفرائد» که تاریخ تألیف از ۱۲۹۱ تا ۱۳۰۲ق، می‌باشد.

این حاشیه بارها به چاپ رسیده و طبع تهران آن در ۳۷۲ صفحهٔ وزیری به سال ۱۳۲۸ مصحح و کم غلط‌ترین آن است. در هامش آن یازده رساله از بزرگان به چاپ رسیده است.

۱۳۶ . شیخ لطف‌الله اسکی لاریجانی مازندرانی نجفی

(م ۱۳۱۱ق)، از شاگردان صاحب جواهر، حاشیه بر رسالهٔ ظن. حاشیهٔ وی «ذریعة الاعتماد علی إحقاق الحقّ و فهم المراد عن عبارات شیخنا المرتضی الأستاد» نام دارد.

۱۳۷. مولی محمد بن محمدباقر، فاضل ایروانی (م ۱۳۰۶ق)، شاگرد صاحب جواهر و شیخ و صاحب ضوابط. حاشیه بر استصحاب.

۱۳۸. سید محمد عصّار (م ۱۳۵۵ق)، وی رسائل را تحت عنوان «برکات الرضویّة» تلخیص کرده است.

۱۳۹. سید محسن حجت بن آیت‌الله سید محمد حجت کوه‌کمری.

۱۴۰. سید محمد بن محمد تقی حسینی تنکابنی (۱۲۷۷ـ۱۳۵۹ق)، شاگرد میرزا محمد حسن آشتیانی. حاشیهٔ وی «إیضاح الفرائد» نام دارد و در ۱۳۵۸ در سه جلد به چاپ رسیده است. وی، در توضیح مطالب اصولی شیخ، نهایت کوشش را نموده و خلاصه‌ای از بیانات و تحقیقات استادش (آشتیانی) را در خلال اثرش، گنجانیده است.

۱۴۱. میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (۳۴یا۳۵ـ۱۳۰۲ق)، شاگرد صاحب جواهر، شیخ وشیخ محسن خنفر.

۱۴۲. شیخ محمد بن محمد حسین اشکوری نجفی(م ۱۳۵۶ق).

۱۴۳. شیخ محمد حرزالدین (م ۱۲۷۳ـ۱۳۶۵ق)، مؤلف معارف الرجال، شاگرد شیخ محمد طه نجف و میرزای رشتی و میرزا حسین خلیلی.

۱۴۴. مولی محمد بن فضلعلی، فاضل شربیانی (۱۲۴۸ـ۱۳۲۲ق)، شاگرد شیخ و سید کوه‌کمری.

۱۴۵. شیخ محمد بن ملا محمد علی امامی اراکی (م ۱۳۹۹ق)، شاگرد میرزای نائینی. حاشیهٔ وی «تسدید القواعد في حاشیة الفرائد» نام دارد، که در ۷۱۵ صفحه به سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است.

۱۴۶. شیخ محمد لاکانی، وی شرحی بر رساله‌های قطع و ظن و استصحاب و تعادل و تراجیح رسائل نگاشته است.

۱۴۷. سید محمد بن عبدالکریم موسوی تبریزی، مولانا (م ۱۳۶۲ق)، شاگرد فاضل شربیانی و شریعت اصفهانی. حاشیهٔ وی، «مصباح الوسائل في شرح الرسائل» نام دارد که به سال ۱۳۴۳ در ۴۲۲ صفحه به چاپ رسیده است.

۱۴۸. سید محمد بن هاشم هندی غروی (۱۲۴۲ـ۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر، مؤلف شوارع الأعلام و شاگرد شیخ و شیخ محسن خنفر.

۱۴۹. سید محمد بن احمد موسوی کماری قراچه داغی (۱۳۰۹ـ۱۳۵۱ق)، شاگرد شریعت اصفهانی و سید یزدی و حائری یزدی. از آغاز تا استصحاب. حاشیه وی، سال ۱۳۴۷ در ۲۵۷ صفحه به قطع خشتی در تبریز، چاپ گردیده است.

۱۵۰. شیخ محمود بن محمد ظالمی (م ۱۳۲۴ق)، شاگرد آخوند خراسانی و شیخ محمد حسین کاظمی. حاشیه تا آخر شبههٔ محصوره را شامل است.

۱۵۱. شیخ مرتضی بن عبدالله تألهی همدانی(م ۱۳۴۸ق).

۱۵۲. سید شمس‌الدین محمود بن سید علی مرعشی نجفی (۱۲۶۰ـ۱۳۳۸ق)، شاگرد فاضل شربیانی و شیخ الشریعهٔ اصفهانی و شیخ عباس کاشف الغطاء.

۱۵۳. حاج میرزا موسی بن جعفر تبریزی (م ۱۳۰۷ق)، شاگرد شیخ و سید کوه‌کمری. حاشیه وی، «أوثق الوسائل في شرح الرسائل» نام دارد. این کتاب حاوی تحقیقات عمیق و مشتمل بر نقد و ایراداتی بر کتاب رسائل است. و بسیار مورد توجه اساطین اصول و اساتید فن قرار گرفته و به قول برخی، بهترین حاشیه بر رسائل می‌باشد.

۱۵۴. شیخ موسی بن شیخ محمد لائذ (م ۱۳۶۷ق)، شاگرد شیخ طه نجف و سید یزدی، حاشیهٔ بر رسالهٔ قطع.

۱۵۵. سید موسی بن فضل‌الله حسینی همدانی. وی، چهار حاشیهٔ جداگانه بر چهار رسالهٔ: قطع و ظن، برائت، استصحاب و تعادل و تراجیح نگاشته است.

۱۵۶. سید مهدی بن سید صالح طباطبایی حکیم (م ۱۳۱۲ق)، شاگرد شیخ طه نجف و آخوند خراسانی.

۱۵۷. شیخ موسی بن عبدالله هجری احسائی، ابو خمسین (۱۲۹۵ـ۱۳۵۳ق)، شاگرد شیخ حسن مطر و سید ابوتراب خوانساری.

۱۵۸. شیخ مهدی کجوری (م ۱۲۹۳ق)، شاگرد صاحب جواهر، این حاشیه به سال ۱۳۰۵ در ۵۱۵ صفحهٔ رحلی در تهران، به چاپ رسیده و مورد پسند مرحوم شیخ نیز واقع گردیده است.

۱۵۹. شیخ مهدی بن محمدحسین بن عزیز خالصی کاظمی (۱۲۷۷ـ۱۳۴۳ق)، شاگرد میرزا محمدحسن شیرازی و میرزا حبیب‌الله رشتی. وی فرائد الأصول را تلخیص کرده و تحت عنوان «مختصر الرسائل» به سال ۱۳۴۳ در مشهد به چاپ رسانیده است.

۱۶۰ . سید مهدی بن احمد حسینی کاظمی (م ۱۳۳۶ق)، شاگرد شیخ محمد حسن آل یس و میرزای شیرازی. حاشیه بر بعضی از مباحث رسائل.

۱۶۱ . میرزا مهدی بن میرزا جعفر آشتیانی(۱۳۰۶ـ۱۳۷۲ق)، شاگرد سید یزدی و شیخ فضل الله نوری.

۱۶۲ . میرزا نصرالله مدرس شیرازی (م ۱۲۹۱ق)، وی از شیخ اجازه دارد.

۱۶۳ . ملا نظرعلی طالقانی (۱۲۴۰ـ۱۳۰۶ق)، شاگرد شیخ و صاحب جواهر.

۱۶۴ . شیخ نورالدین بن محمد تفریشی و زوائی قمی (م ۱۳۴۲ق).

۱۶۵ . سید هادی خراسانی حائری (م ۱۳۶۸ق).

۱۶۶ . شیخ آقا هادی بن محمد امین تهرانی (م ۱۳۲۱ق)، شاگرد شیخ و میرزای شیرازی و فاضل ایروانی. حاشیه بر برائت و استصحاب. حاشیهٔ وی با عنوان «محجة العلماء» در ۳۳۳ صفحهٔ وزیری در تهران، به سال ۱۳۲۰ به چاپ رسیده است.

۱۶۷ . شیخ هادی بن شیخ غدیر طرفی نجفی (۱۲۷۸ـ۱۳۵۸ق)، شاگرد میرزا حسین خلیلی و شیخ محمد طه نجف و سید یزدی.

۱۶۸ . میرزا شهاب الدین محمد هاشم بن سید جلال الدین موسوی خوانساری (۱۳۱۹ـ۱۳۵۶ق)، شاگرد میرزای نائینی و سید اصفهانی و آقا ضیاء عراقی.

حواشی که مؤلفین آن شناخته نشده‌اند

۱۶۹ . حاشیه یکی از شاگردان شیخ که در زمان حیات استاد، آن را از ابتدا تا انتها، نگاشته است. این حاشیه در ملکیت سید حسن رضوی حائری (م ۱۳۲۷ق)، بوده است.

۱۷۰ . حاشیهٔ برخی از شاگردان شیخ، از ابتدا تا انتهای رسائل. این حاشیه در کتابخانهٔ سید محمد باقر حجت طباطبایی در کربلا، موجود بوده است.

۱۷۱ . حاشیه یکی از اصحاب شیخ که در کتابخانهٔ حسینیهٔ تستریه، موجود است.

۱۷۲ . حاشیه یکی از شاگردان صاحب جواهر. نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ سید مهدی قزوینی (م ۱۳۵۸ق)، موجود بوده است.

۱۷۳ . حاشیه‌ای با عناوین «قوله ـ قوله» در چهار جزء و استدلالی. نسخهٔ خطی از قسمت سوم و چهارم، به شماره ۳۱۵۵ در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نجفی، موجود و تاریخ پایان آن چهاردهم شوال ۱۲۸۱ می‌باشد.

۱۷۴ . حاشیه‌ای که شاید از کمال بن محمد باشد و در زمان حیات شیخ تألیف گردیده و گفتار درسی وی را نیز نقل می‌کند. نسخهٔ خطی آن به شمارهٔ ۳۱۸۸ در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نجفی، موجود است.

۱۷۵ . حاشیه‌ای از شخصی به نام محمد حنفیه که در آن بر تمام رسائل بجز استصحاب، تعلیقه نگاشته است. بر استصحاب نیز کتابی جداگانه به رشته تحریر درآورده است. نسخهٔ خطی ناقصی از آن، که تنها مباحث شک (مقصد سوّم) و برائت را دربر دارد، به شماره ۲۹۲۹ در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی نجفی، موجود باشد.

تازه‌های تألیف دربارهٔ رسائل

۱۷۶ . تمهید الوسائل في شرح الرسائل، نوشتهٔ آقای علی مروّجی قزوینی. جلد اوّل آن به چاپ رسیده است.

۱۷۷ . درر الفوائد في شرح الفرائد، نوشتهٔ آقا سید یوسف مدنی تبریزی، شاگرد میرزا فتاح شهیدی، در هفت جلد. از این اثر تاکنون پنج مجلد در قم، به چاپ رسیده است.

۱۷۸ . شرح الرسائل، نوشتهٔ آقای حاج شیخ مصطفی اعتمادی، در سه جلد. مؤلف در نگارش این کتاب از شانزده شرح و کتاب استفاده نموده و مطالبی را که مناسب تشخیص داده (با این که شیخ متعرض نشده است) متعرض شده است.

۱۷۹ . تشریح المقاصد، نوشتهٔ آقای سید محمد جواد ذهنی تهرانی. این کتاب فارسی است و تاکنون چهار جلد از آن، به چاپ رسیده است.

۱۸۰ . الرسائل الجديدة، نوشتهٔ آقای علی مشکینی اردبیلی، مؤلف، حشو و زوائد فرائد الاصول را زدوده و خلاصهٔ آن را به طالبان علم، عرضه کرده است. این کتاب، تاکنون چندین بار به چاپ رسیده است.

۱۸۱ . الوسائل إلى الرسائل، از آقای حاج سید محمد شیرازی، در شانزده جلد. چهار جلد از این کتاب به چاپ رسیده است.

۱۸۲ . شرح رسائل، از آقای علی محمدی خراسانی. این شرح در هفت جلد به چاپ رسیده است.

۱۸۳ . أوضع الشروح، از سید عبدالله اصغری. دو جلد از آن به چاپ رسیده است.

۱۸۴ . جواهر العقول في شرح فرائد الاصول.

محمدرضا ناصری قوچانی. چاپ بیروت. (این کتاب شرح مبحث تعادل و تراجیح است.)

۱۰ـ رساله در مشتق

آقابزرگ تهرانی می‌نویسد: «این رساله در سال ۱۳۰۵ق، به چاپ رسیده است.» ر.ك: ۲۱/ ۴۲ش ۳۸۷۰.

مجموعهٔ فتاوی شیخ انصاری ـ رحمهُ الله ـ

ورود ایشان به نجف اشرف (برای دومین بار) هنگام ریاست علمی صاحب جواهر و شیخ علی کاشف الغطاء بود (سال ۱۲۴۹ق). با رحلت کاشف الغطاء در سال ۱۲۵۴ و صاحب جواهر در سال ۱۲۲۶ ریاست مطلقهٔ علمی حوزه علمیهٔ نجف و جامعهٔ شیعه، به وی محوّل شد. زمان آن رسید که فتاوی، تدوین و در دسترس مقلّدان قرار بگیرد. اما مشاغل فراوان، به ایشان مجال نداد تا به جمع آوری نظرات و فتاوی خود بپردازد؛ از این رو شاگردان آن بزرگ، برآن شدند تا آرا و نظرات فقهی استاد را گردآوری کرده و در دسترس مقلّدین قرار دهند. اینک در این بخش، برخی از کتابهایی را که در تبیین فتاوی شیخ، تألیف گردیده است، معرفی می‌کنیم.

۱ـ اصول دین:

رساله‌ای است فارسی، در بیان اصول دین و برخی از فروع، مطابق با فتاوی شیخ. این رساله توسط میرزا علی‌آقا، فرزند رستم، پیش‌خدمت تبریزی، جمع آوری و در سال ۱۲۷۶ به چاپ رسیده است. (همان، ۲: ۱۹۱، شمارهٔ۷۲۲)

۲ـ اصول دین:

رساله‌ای است فارسی، در بیان اصول و فروع دین، مطابق با فتاوی شیخ. این رساله به همّت مولی محمد تقی شریف یزدی، فرزند محمدباقر، گردآوری شده و در سال ۱۲۷۷ به چاپ رسیده است. (همان، ۲: ۱۸۵، شمارهٔ۶۹۰)

۳ـ ذخیرة المعاد:

رساله‌ای است فارسی، در احکام عبادات، از آغاز طهارت تا پایان مسائل اعتکاف، منطبق بر نظریات شیخ. این رساله به همت مولی علی تستری گردآوری شده است. نسخهٔ خطی آن، در کتابخانهٔ مرحوم میرزای شیرازی در سامراء، موجود است. (همان، ۱۰: ۲۱، شمارهٔ۱۰۴)

۴ـ رضاع و احکام آن:

رساله‌ای است فارسی، در مسائل و فروع رضاع. این رساله، از «رسالة الرضاع» شیخ، توسط مرحوم ملا محمد یوسف استرآبادی، استخراج گردیده و به سال ۱۲۷۷ به چاپ رسیده است. نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ آقای سید محمد جزایری، موجود است. (همان، ۱۱: ۱۹۴، شمارهٔ۱۱۸۹)

۵ـ رساله عملیهٔ شیخ انصاری:

رساله‌ای است فارسی، در احکام عبادات. این رساله، به همت و تلاش آقا شیخ محمد یوسف استرآبادی، گردآوری شده و به تکرار، از جمله در ۱۲۶۹ به چاپ رسیده است. نسخهٔ خطی آن به شمارهٔ ۱۲۸۵۴ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است. از جمله حواشی آن حاشیهٔ آقا شیخ محمد بن شیخ محمد حسن انصاری دزفولی (۱۲۷۲ـ۱۳۴۴ق)، است.

۶ـ سؤال و جواب:

رساله‌ای است فارسی، در ابواب طهارت، پاکی از حدث و خبث و مسائل متفرقهٔ صلاة. این رساله توسط همو، مطابق با فتاوی شیخ جمع آوری شده و مکرر در تهران، از جمله در سال ۱۲۶۸ به چاپ رسیده است. (همان، ۱۲: ۱۵۰، شمارهٔ۴۷۱۶) مرحوم آغا احمد خوئینی قزوینی (م۱۳۰۷ق)، بر آن تعلیقه‌ای نوشته است.

۷ـ سرور العباد:

رساله‌ای است فارسی که مرحوم حاج مولی محمد علی یزدی از فتاوی شیخ، استخراج نموده و مکرر، از جمله در بمبئی به سال ۱۳۰۲ق، همراه با حاشیهٔ میرزای شیرازی اول، به چاپ رسیده است. (همان، ۱۱: ۱۷۵، شمارهٔ۱۱۶۷)

۸ـ صراط النجاة:

رسالهٔ عملیهٔ مرحوم شیخ به زبان فارسی بوده که توسّط حاج مولی محمد علی یزدی از فتاوی استاد استخراج گردیده و مکرر به چاپ رسیده است. (همان، ۱۵: ۳۷، شمارهٔ۲۳۰)

۹ـ صراط النجاة:

رساله‌ای است معرّب از کتاب فوق که به وسیله حاج مولی محمد علی یزدی، پس از وفات شیخ، تعریب گردیده است. این رساله دارای مقدمه‌ای در باب تقلید و چند فصل و خاتمه می‌باشد. برخی از حواشی آن عبارتند از:

* حاشیهٔ مرحوم حاج میرزا محمدحسن شیرازی (م۱۳۱۲ق).
* حاشیهٔ مرحوم حاج میرزا حبیب‌الله رشتی (م۱۳۱۲ق).
* حاشیهٔ مرحوم شیخ محمد طه نجف (م۱۳۲۳ق).

نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ امام امیرالمؤمنین ـعلیه‌السلام ـ در نجف، موجود است. (همان، ۱۵: ۳۸، شمارهٔ۲۳۱)

۱۰ـ صیغ العقود:
رساله‌ای است فارسی که توسط مرحوم استرآبادی از فتاوی شیخ، استخراج گردیده و مکرر در تهران به چاپ رسیده است. اوّلین چاپ آن ۱۲۷۰ و آخرین آن ۱۳۳۳ بوده. (همان، ۱۵ : ۱۱۰، شمارهٔ ۷۳۸) مرحوم شیخ ملا آغا احمد خوئینی قزوینی (۱۲۴۷ـ۱۳۰۷ق)، از شاگردان شیخ، بر آن حاشیه نگاشته است.

۱۱ـ الفرائد الغرّیة في الأحکام الدینیّة:
رساله‌ای است فارسی، در ابواب طهارت و صلاة و صوم، از فتاوی مرحوم شیخ که به وسیله آقا شیخ علی بن جهانگیر ایروانی، تدوین گردیده است. (همان، ۱۶ : ۱۳۹، شمارهٔ ۳۲۲)

۱۲ـ مجموعة الهدایة:
این رساله، جامع فتاوی شیخ است که توسط شیخ محمد تقی بن محمدباقر شریف یزدی» در سه بخش: ۱. اصول دین. ۲. فروع دین ۳. گناهان کبیره و صغیره، گردآوری شده و در سال ۱۲۷۷ در یزد به چاپ رسیده است. (همان، ۲۰ : ۱۰۹، شمارهٔ ۲۱۵۴)

۱۳ـ منتخب المسائل:
رساله‌ای است که حاج بشیر بن نظرعلی از فتاوی مرحوم شیخ، برخی مسائل را انتخاب کرده است. نسخهٔ خطی آن (تاریخ نگارش: ۱۲۷۰ق) در سامرا موجود است. (همان، ۲۲ : ۴۳۴، شمارهٔ ۷۷۶) آقا شیخ محمدحسن، فرزند شیخ منصور انصاری، برادرزاده و داماد شیخ (۱۲۵۴ـ۱۳۳۲ق)، بر آن حاشیه نوشته است.

مقرّرین بحثهای شیخ

۱ـ سید ابوالقاسم طباطبایی بن حسن، نوهٔ سید محمد مجاهد (۱۲۴۲ـ۱۳۰۹ق)، تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته است.[۱۴]

۲ـ حاج میرزا ابوالقاسم کلانتری تهرانی (۱۲۳۶ـ۱۲۹۲هـ.ق)، اکثر تألیفات وی در فقه و اصول، از افادات شیخ است. تصنیفات او در فقه، از صلاة مسافر، وقف، رهن، طهارت، لقطه، غصب و زکات، به چاپ نرسیده است.

تقریرات اصولی وی، به غیر از حجیت قطع و ظن و تعادل و تراجیح و مشتق و استصحاب، در کتابی به نام «مطارح الأنظار»[۱۵] شامل بحثهای: مجمل و مبین، مطلق و مقید، مفاهیم، مقدمهٔ واجب، صحیح و اعم و اقتضاء فساد نمودن نهی، همراه با دو مسألهٔ فقهی تقلید میّت و تقلید اعلم، به چاپ رسیده است.[۱۶] ایشان پدر حاج میرزا ابوالفضل تهرانی، مؤلف «شفاء الصدور في شرح زیارة العاشور» و جدّ میرزا محمد ثقفی، مؤلف تفسیر روان جاوید، است. وی از جمله کسانی بوده که پس از پایان درس شیخ، بحث ایشان را برای عده‌ای تقریر می‌کرده است.

۳ـ میرزا احمد فیضی کاشانی بن میرزا محمدمحسن، (م۱۲۸۶ق) وی از شیخ انصاری و صاحب جواهر اجازهٔ اجتهاد و روایت داشته و از جمله کسانی است که بحث شیخ را پس از درس، تقریر می‌نموده و نیز تقریرات فقه شیخ را نگاشته است.[۱۷]

۴ـ مولی احمد فاضل مراغی بن علی اکبر (م۱۳۱۰ق)، تقریرات فقه شیخ را به رشتهٔ تحریر درآورده است.[۱۸]

۵ـ سید اسماعیل کاشانی بن سید عبدالرزاق. وی قسمت بسیاری از تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته است.[۱۹]

۶ـ میرزا بابا سبزواری (نام اصلی وی سید جعفر حسینی است، مربوط به بعد از ۱۲۹۳ق)، وی تقریرات اصول شیخ را نگاشته و نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۲۰]

۷ـ سید محمد تقی سبزواری بن سید کاظم (م۱۳۱۲ق)، وی تقریرات فقه را در سه جلد، شامل: صلاة، صوم، وقف، اجاره، رهن، متاجر، کفارات، و بحث اصول را در یک جلد شامل: مباحث الفاظ، اجتهاد و تقلید، حجیّت ظن و استصحاب سامان داده است.[۲۱]

۸ـ حاج میرزا حبیب‌الله رشتی، فرزند میرزا محمدعلی خان (۱۲۳۴ـ۱۳۱۲ق)، مؤلف بدایع الاصول. ایشان تقریرات فقه و اصول شیخ را نوشته است. دربارهٔ شیخ گفته است: «استاد، دارای سه چیز بود: زهد، علم و سیاست؛ زهد را با خود به قبر برد؛ علم را به من، و سیاست را به حاج میرزا محمدحسن شیرازی بخشید.»

---

۱۴. نقباء البشر، ۱ : ۶۵.
۱۵. چند نسخهٔ خطی از این رساله به شماره‌های ۶۴۸۸، ۱۵۲۴۸ و ۱۴۶۷۹، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است. ر.ك: فهرست الفبایی ۵۲۶ و ۶۷۲ـ۶۷۳.
۱۶. الذریعه ۴ : ۳۶۹، شمارهٔ ۱۶۰۸، والکرام البررة ۱ : ۵۹ـ۶۰.
۱۷. الذریعه ۴ : ۳۶۹ـ۳۷۰؛ شمارهٔ ۱۶۰۹، والکرام البررة ۱ : ۱۰۴.
۱۸. نقباء البشر ۱ : ۱۱۴.
۱۹. همان مدرك ۱ : ۱۶۰.
۲۰. مجلهٔ «تراثنا»، شمارهٔ ۲۲/ ۹۰.
۲۱. الذریعه ۴ : ۳۷۳، شمارهٔ ۱۶۳۳. و نقباء البشر ۱ : ۲۶۵.

شیخ فرموده است: «من درس را برای سه نفر می گویم: میرزا محمد حسن شیرازی، میرزا حبیب الله رشتی و آغاحسن نجم آبادی تهرانی.»(همان، ۴: ۳۷۴ـ۳۷۵، شمارهٔ ۱۶۳۷)

۹ـ حاج میرزا محمد حسن آشتیانی، فرزند جعفر (حدود ۱۲۴۸ـ۱۳۱۹ یا ۱۳۱۴ق)، مؤلف «بحر الفوائد في شرح الفرائد» از مراجع بزرگ ایران، از بزرگان شاگردان شیخ، اوّلین ناشر آرا و مبانی اصولی وی در ایران و مقرر بحث استاد، پس از درس او بود. آن بزرگوار مباحث فقه و اصول استاد خود را به رشته تحریر درآورده است. (همان، ۴: ۳۷۵، شمارهٔ ۱۶۳۸)

۱۰ـ آقا شیخ حسن شاه عبدالعظیمی بن محمد مهدی (م حدود۱۲۹۲ق)، تقریرات اصولی شیخ را در مباحث: مقدمهٔ واجب، اجتماع امر و نهی، تعادل و تراجیح، اجتهاد و تقلید در یک جلد به نام «ذخائر الأصول» نگاشته است. (همان، ۴: ۳۷۶، شمارهٔ ۱۶۴۲)

۱۱ـ شیخ حسن هشترودی تبریزی بن ملا عبدالله (م۱۳۰۴ق)، وی از اصول، مبحث اجتهاد و تقلید و از فقه، مباحث صلاة، زکات، صوم و بعضی از فروع نذر و وقف، از تقریرات شیخ را نوشته ولی به پایان نرسیده و فرزندش شیخ حسین(م حدود۱۳۳۰ق)، بر آنها حاشیه نوشته است. (همان، ۴: ۳۷۵ـ۳۷۶، شمارهٔ ۱۶۴۱)

۱۲ـ سید حسین کاشانی بن محمد باقر (م۱۳۱۳ق)، وی بسیاری از تقریرات شیخ را به نگارش درآورده است.[۲۲]

۱۳ـ سید حسین کوه کمری بن سید محمد (م۱۲۹۱ق)، از بزرگترین مراجع شیعه. وی بسیاری از افادات شیخ را در فقه و اصول تحریر کرده و از جمله کسانی است که درس را برای عده‌ای تقریر می نموده است.[۲۳]

۱۴ـ ملا حسینقلی همدانی بن رمضان شوندی درجزینی (۱۲۳۹ـ۱۳۱۱ق)، از مفاخر تشیّع در علم اخلاق. وی تقریرات فقه و اصول شیخ را مکتوب کرده است. (همان، ۴: ۳۷۶، شمارهٔ ۱۶۴۶)

۱۵ـ حاج سید محمدطاهر آقا میری بن سید اسماعیل موسوی دزفولی (م۱۳۱۸ق)، دوّمین داماد شیخ. وی تمام دورهٔ اصول و از فقه مباحث خلل صلاة، مواریث و... را نوشته است.[۲۴]

۱۶ـ حاج شیخ علی خاقانی بن شیخ حسین (حدود ۱۲۵۵ـ۱۳۳۴ق)، وی تقریرات شیخ را در دورهٔ اوّل، نگاشته است.[۲۵]

۱۷ـ شیخ محمدعلی طالقانی (۱۲۳۳ـ۱۳۱۲ق)، وی تقریرات شیخ را نوشته است.[۲۶]

۱۸ـ شیخ علی بن محمد علی متفقی نجفی (۱۲۳۷ـ۱۳۱۴ق)، وی تقریرات شیخ را در فقه واصول، به رشتهٔ تحریر درآورده است.

۱۹ـ مولی علی خویی (م۱۳۰۹ق)، از بزرگان شاگردان شیخ (از تقریرات اصولی او سه جزء یافت می شود: ۱ـ خبر واحد. ۲ـ اصل مثبت. ۳ـ برخی مسائل اصولی)[۲۷] رك: الذریعة۴/ ۳۷۹ ش۱۶۵۹.

۲۰ـ مولی علی خوانساری (م۱۳۰۷ق)، وی تقریرات فقه شیخ را در دو جلد، شامل: نماز مسافر، غصب و غیره، به قلم درآورده است. (همان، ۴: ۳۷۹، شمارهٔ ۱۶۶۰)

۲۱ـ مولی لطف الله اسکی لاریجانی (م ۱۳۱۱ق)، استاد سید ابوتراب خوانساری، تقریرات فقه و اصول شیخ را نگاشته، اما اصول آن، از بین رفته است. (همان، ۴: ۳۸۳، شمارهٔ ۱۶۸۲)

۲۲ـ میرزا محمد همدانی بن عبدالوهاب (م۱۳۰۳ق)، امام الحرمین. (همان، ۴: ۳۸۵، شمارهٔ ۱۶۹۰)

۲۳ـ سید محمد موسوی نقوی هندی بن سید هاشم (۱۲۴۲ـ۱۳۲۳ق)، داماد صاحب جواهر. وی در «نظم اللئالی» نوشته است: «هنگام عرضهٔ تقریراتم به علامهٔ انصاری، به خط خود تعلیقاتی بر آن نگاشت». (همان، ۴: ۳۸۶، شمارهٔ ۱۶۹۵)

۲۴ـ میرزا محمد ابراهیم رشتی نیز تقریرات درس فقه شیخ (بحث وقف) را نگاشته و نسخهٔ اصل آن در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، موجود است.[۲۸]

۲۵ـ میرزا محمود میثمی عراقی بن جعفر (۱۲۴۰ـ۱۳۱۰ق)، تمام تقریرات فقه شیخ را در کتاب: لوامع الأحکام در چهار جلد (غیر از مباحث مکاسب و طهارت) و تقریرات اصول را دو کتاب: ۱ـ جوامع الشتات في ما برز من العلاّمة الأنصاري من الإفادات (به غیر از مباحث کتاب فرائد الأصول) ۲ـ قوامع الفصول عن وجوه حقائق علم الأصول، نوشته است.

۲۲. نقباء البشر ۲: ۵۳۸.

۲۳. الکرام البررة ۱: ۴۲۲.

۲۴. الذریعه ۴: ۳۷۷ـ۳۷۸، شمارهٔ ۱۶۵۴. و نقباء البشر ۳: ۹۶۹.

۲۵. معارف الرجال ۲: ۱۲۶. و نقباء البشر ۴: ۱۴۰۵ـ۱۴۰۶.

۲۶. نقباء البشر ۴: ۱۶۱۹.

۲۷. معارف الرجال ۲: ۱۱۵.

۲۸. فهرست کتابخانهٔ آیت الله مرعشی ۳: ۲۵۱.

نسخهٔ خطی جوامع، به شمارهٔ ۷۳۷۱، ۷۳۶۳ و نسخهٔ خطی لوامع، به شمارهٔ ۹۵۳۳ (کتابت ۱۲۸۷ق)، ۶۶۵۵ (۱۲۹۷ق)، ۱۱۶۳۶ (۱۲۹۹ق)، ۱۱۵۱۶ (۱۳۱۳ق)، ۶۶۵۴ (۱۳۱۵ق)، ۶۶۵۶ (بی تا) در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است.[۲۹]

۲۶ـ سید مهدی حسنی خویی، تقریرات شیخ را در فقه و اصول، نگاشته است.

۲۷ـ شیخ مهدی بن شیخ صالح زریجاوی نجفی (م۱۲۷۹ق)، وی تقریرات اصول و برخی ابواب فقه شیخ را نگاشته است.

۲۸ـ شیخ منصور بن محمد امین انصاری دزفولی (۱۲۲۴ـ۱۲۹۴ق)، برادر کهتر شیخ بود که تقریرات فقه و اصول استاد را نگاشته است. (همان، ۴: ۳۸۶، شمارهٔ ۱۶۹۶) نسخه‌های خطی فراوانی از تقریرات شیخ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، موجود است. برخی از آنها عبارتند از:

۱ـ شمارهٔ ۱۳۰۳۷، (شکسته نستعلیق، عبدالجواد سبزواری، ۱۲۷۳ق)

۲ـ شمارهٔ ۱۱۷۰۹، (مختلف الخط، ۱۲۹۸ق)

۳ـ شمارهٔ ۱۳۰۳۴، (نسخ، ۱۳۰۷ق)

۴ـ شمارهٔ ۶۵۰۷، (ناقص الآخر)

۵ـ شمارهٔ ۱۳۰۳۳، ۱۳۰۴۳، ۲۳ـ۱۳۴۲۰ و ضمیمهٔ ۱۳۵۱۶، ۱۳۵۲۴ـ۲۷، ۱۳۵۴۳.

چند یادآوری:

۱ـ هرچند در کتابهای بسیاری از شخصیت شیخ اعظم سخن رفته، اما هدف این نوشتار استقصای کامل و معرفی همهٔ آنان نبوده است.

۲ـ برخی از کتابهایی که در این فهرست ذکر شده، از ارزش علمی، استحکام و تحلیل، نوآوری و ابتکار تهی بوده و تنها برای فراگیرکردن مقاله بدانها اشارتی رفته است.

۳ـ در این مقاله ابتدا نام کامل کتاب و نویسندهٔ آن، سپس محل چاپ و مشخصات دیگر و جای یادکرد شیخ، ذکر شده است.

۴ـ از آنجا که این مقاله از سر شتاب فراهم آمده، فرصت مراجعهٔ مجدّد به برخی کتابها به دست نیامده است.

۵ـ تعداد کتابهای مخطوط که به ذکر شیخ انصاری پرداخته‌اند، بیش از این شمار است و معرفی همهٔ آنها نیازمند فرصتی فراوان می‌بود.

۶ـ این مقاله در هفت بخش تدوین شده است:

۱ـ کتابهای عربی ۲ـ کتابهای فارسی ۳ـ مقالات عربی ۴ـ مقالات فارسی (ویژهٔ زندگی شیخ انصاری) ۵ـ کتابهای چاپی عربی ۶ـ کتابهای چاپی فارسی ۷ـ کتابهای خطی (مشترك).

۷ـ در این مقاله حدود ۱۵۰ نوشتار پیرامون شیخ انصاری معرفی گردیده است.

*** ـ کتابهای عربی (ویژهٔ زندگانی شیخ انصاری)**

۱ـ حدائق الادب فی نوادر العرب / شیخ اسدالله امین الواعظین شوشتری (۱۲۷۰ـ۱۳۵۳ق).

جلد اول این کتاب به زندگانی شیخ و پدرانش تا جابربن عبدالله انصاری و از او تا قیدار بن اسماعیل بن ابراهیم خلیل ـعلیهم السلامـ اختصاص دارد.

رك: الذریعة، ج۶، ص۲۸۱ و مصفی المقال، ص۷۶.

۲ـ حیاة الشیخ مرتضی الانصاری/شیخ محمدهادی یوسفی غروی.

این نوشتار به کنگره جهانی شیخ انصاری تقدیم شده است.

۳ـ ذکری وفاة الشیخ الانصاری بعد مرور قرون / شیخ محمدعلی طبسی نجفی، مطبعة القضاء، نجف، ۱۳۸۱ق.

۴ـ رسالة فی ترجمة الشیخ الانصاری / شیخ احمد بن صالح آل طعان قطیفی بحرانی (۱۲۵۱ـ۱۳۱۵ق).

در پایان آن دو قصیده از نویسنده در رثای شیخ، آمده است. مصفی المقال، ص۵۰.

۵ـ فیض الباری فی ترجمة العلامة الانصاری / سید محمدعلی روضاتی اصفهانی، مکارم الآثار، ج۲، ص۴۸۸.

۶ـ لمحات عن حیاة الشیخ الانصاری / محمود سبط الشیخ

این نوشتار در مقدمهٔ «مکاسب» ـچاپ و تحقیق انتشارات جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیه قمـ به چاپ خواهد رسید. (مؤلف آن را ترجمه کرده و جداگانه به چاپ رسانده است).

**** ـ کتابهای فارسی (ویژهٔ زندگانی شیخ انصاری)**

۷ـ آفتاب فقاهت / محمود افتخارزاده، نشر روح، قم، ۱۳۶۱ش. رقعی، ۶۴ص. (کتاب در دو بخش است: ۱ـ زندگی شیخ انصاری ۲ـ در پیرامون استصحاب. لازم به یادآوری است که بخش اول فاقد مدرك است).

۸ـ زندگانی و شخصیت شیخ انصاری ـقدّس سرّهـ / مرتضی انصاری. این کتاب بهترین نوشتاری است که به بررسی دقیق و همه جانبهٔ زندگی شیخ پرداخته و بخوبی از عهده برآمده است. دیگر مؤلفین نیز از این کتاب بهره‌های فراوان برده‌اند. چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۹ش/ ۱۴۱۰ق. وزیری، ۴۸۸ص. (باید یادآور شد این کتاب نیز از حدائق الادب استفاده بسیار برده است).

۹ـ زندگینامهٔ استاد الفقهاء شیخ انصاری ـقدّس سرّهـ

۲۹. فهرست الفبایی/ ۱۷۵، ۴۸۶.

ضیاءالدین سبط الشیخ (م ۱۴۱۵ق) سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۲ش. رقعی، ۲۲۵ص.

۱۰ـ شیخ اعظم و فقه و فقاهت از دیدگاه امام خمینی / محمدحسن انصاری

۱۱ـ الغیث الساری فی ترجمة العلامة الانصاری / محمدباقر ساعدی خراسانی، ر.ك: تاریخ علمای خراسان، ص۱۵۵.

۱۲ـ فرازهایی از زندگانی خاتم المجتهدین شیخ انصاری / محمود سبط الشیخ؛ انتشارات فیروزآبادی، قم، ۱۳۶۹ش. رقعی، ۶۴ص.

۱۳ـ مختصری از زندگانی شیخ انصاری / محمدحسن انصاری

***** ـ مقالات فارسی (ویژهٔ زندگی شیخ انصاری)**

۱۴ـ به یاد خاتم الفقهاء و المجتهدین شیخ انصاری / بدون نویسنده. مجلهٔ پیام انقلاب، ش۶۸ (مهرماه ۱۳۶۱ش).

۱۵ـ تألیفات و آثار شیخ اعظم انصاری / ناصرالدین انصاری قمی. مجلهٔ حوزه ش۴۶، ص۱۵۳ـ۱۶۹ و ش۴۷، ص۱۶۳ـ۱۹۳ (مهرماه و آذرماه ۱۳۷۰).

۱۶ـ تقریرات و جوامع فتاوی شیخ انصاری / ناصرالدین انصاری قمی، مجلهٔ مشکاة، ش۳۳، ص۱۳۱ـ۱۴۳.

۱۷ـ زندگینامه شیخ مرتضی انصاری / عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، مجلهٔ اعتصام، ش۲۰ و ش۲۱ (آذر ۱۳۶۲ش).

۱۸ـ شخصیت علمی شیخ مرتضی انصاری / محمدجواد مُهری، مجلهٔ پاسدار اسلام، ش۲۵ (دی ماه ۱۳۶۲) و ش۲۷ (بهمن ماه ۱۳۶۲ش).

۱۹ـ شیخ مرتضی انصاری / علی دوانی، مجلهٔ مکتب اسلام، شماره مسلسل ۴۰ (س۴ ش۴) ص۵۱ـ۵۶. ذیحجة الحرام ۱۳۸۱ق.

۲۰ـ کتابشناسی فرائد الاصول / ناصر باقری بیدهندی، مجلهٔ نورعلم، ش۲۷، ص۷۸ـ۹۱ و ش۲۸، ص۱۳۹ـ۱۵۴.

۲۱ـ مروری به شرح حال و زندگی شیخ مرتضی انصاری / محمود پسندیده، مجلهٔ مشکاة، ش۴۲، ص۱۰۳ـ۱۲۴ (بهار ۱۳۷۳).

۲۲ـ مقام علمی آیت الله شیخ مرتضی انصاری / محمد ابراهیم جناتی، مجلهٔ کیهان اندیشه، (بهمن ۱۳۶۴ش).

۲۳ـ نگاهی به زندگی شیخ انصاری / علی محمدی خراسانی، روزنامهٔ کیهان (۲۰ و ۲۳ شهریورماه ۱۳۷۰ش)، ص۶.

۲۴ـ نگاهی به زندگینامه و تألیفات شیخ انصاری / روزنامهٔ جمهوری اسلامی (۱۴ آذرماه ۱۳۷۱ش)، ص۱۱.

۲۵ـ الشیخ مرتضی الانصاری / مجلهٔ «العرفان»، ج۳، ص۹۵۸ـ۹۶۲.

******ـ مقالات عربی فرستاده شده به دبیرخانه کنگرهٔ جهانی شیخ انصاری**

۲۶ـ الشیخ الانصاری من خلال آراء الفقهاء / محمدجواد طبسی

۲۷ـ الشیخ الانصاری زعیم النهضة العلمیه / جعفر سبحانی

۲۸ـ نبذة من حیاة الشیخ الانصاری / محمدحسن یزبک

۲۹ـ ترجمة حیاة شیخنا الانصاری / سید جعفر شرف الدین

۳۰ـ ترجمة حیاة الشیخ / سید عبدالله شرف الدین

۳۱ـ شخصیة العلامة الانصاری اصولیاً و عقلانیاً / محمد ثناءالله الندوی

۳۲ـ ترجمة الشیخ الانصاری / تحقیق: بدر آل سنبل

۳۳ـ الشیخ، دراسة فی قیمته العلمیه / حسین الشامی

*******ـ مقالات فارسی ارائه شده به کنگرهٔ شیخ انصاری**

۳۴ـ ابعاد شخصیت شیخ / سید موسی شبیری زنجانی

۳۵ـ تراز سیاست / علی ابوالحسنی

۳۶ـ سرآمد عقلای دهر / زین الدین سیاح گنجوی ـمعاصر شیخ انصاریـ

۳۷ـ یادی از صالحین / سیدعلی کمالی

۳۸ـ زندگی علمی شیخ / سیدمهدی مرعشی

۳۹ـ شخصیت شیخ انصاری / محمدحسین مجتهدی

۴۰ـ سیرهٔ عملی شیخ انصاری / محمد محمدی اشتهاردی

۴۱ـ گفتگو با نوادگان شیخ / دبیرخانه کنگره جهانی شیخ انصاری

۴۲ـ چگونگی مرجعیت و نشر فتاوای شیخ / سید محمدعلی روضاتی

۴۳ـ شیخ و صراط النجاة / محمدتقی عابدی

۴۴ـ جهان اسلام در عصر شیخ / محسن احمدی

۴۵ـ موقعیت شیخ انصاری / مهدی انصاری قمی

۴۶ـ آثار شیخ انصاری / محمد سمامی

۴۷ـ هشت نکته دربارهٔ شیخ / سید محمد جزایری

۴۸ـ مجموعه شعر در رثای شیخ انصاری / محمدرضا شالچی

۴۹ـ شخصیت شیخ / سید احمد مددی

۵۰ـ نابغهٔ بزرگ اسلام / عباس کاشانی

۵۱ـ مقام علمی و اخلاقی شیخ / یوسف مدنی

۵۲ـ علامهٔ بزرگ / علی ابوالحسنی

*******ـ کتابهای چاپی عربی (مشترک)**

۱ـ احسن الودیعة فی تراجم مجتهدی الشیعة / علامه سید محمدمهدی موسوی کاظمی (م ۱۳۹۷ق)، چاپ نجف، ج۱، ص۱۴۷

۲ـ اسرة المجدد الشیرازی / / نورالدین شاهرودی، دارالعلوم، بیروت. ص۲۸ـ۳۲

۳ـ الاعلام / خیرالدین زرکلی دمشقی (م ۱۳۹۶ق)، چاپ دوم، مطبعهٔ کوستاتوماس و شرکاء، بیروت، ۱۳۷۳ـ۱۳۷۶ق. ج۷، ص۲۰۱

۴ـ اعلام المکاسب فی الاشخاص و الکتب / منصور لقائی، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۴۰۶ق. ص۱۵ـ۱۸

۵ـ اعیان الشیعه / علامهٔ کبیر سید محسن امین عاملی (۱۲۸۴ـ۱۳۷۱ق)، ترتیب و تنظیم: سید حسن امین. دار التعارف، بیروت، ۱۴۰۲ق. ج۱۰، ص۱۱۷ـ۱۱۹

۶ـ ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون / اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۲ق. ج۲، س۱۸۱ و۳۲۷

۷ـ بحر الفوائد فی حاشیة الفرائد / حاج میرزا محمدحسن آشتیانی (۱۲۴۸ـ۱۳۱۹ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۱۵ق. ص۵۲ و۲۸۴

۸ـ بدایع الافکار / آیت الله العظمی حاج میرزا حبیب الله رشتی (۱۲۳۴ـ۱۳۱۲ق)، چاپ سنگی، تهران، ص۴۵۷

۹ـ تراجم الرجال / سید احمد حسینی اشکوری، مجمع الذخائر الاسلامیة، قم، ۱۴۰۴ق. ص۳۹، ۱۲۴، ۱۶۵، ۱۷۷، ۱۹۰، ۲۲۲، ۲۲۷

۱۰ـ تکملة امل الآمل / علامه بزرگ سید حسن صدر کاظمی (۱۲۷۲ـ۱۳۵۴ق)، کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، قم، ۱۴۰۶ق. ص۱۰۵، ۱۳۵، ۱۶۲، ۱۶۸، ۱۸۸، ۲۳۷، ۲۷۹، ۴۲۴

۱۱ـ ذرایع البیان فی عوارض اللسان / محمدرضا طبسی نجفی (م ۱۴۰۵ق)، مطبعة النعمان، نجف، ۱۳۷۷ق. ج۲، ص۱۹۰ـ۱۹۳

۱۲ـ الذریعة الی تصانیف الشیعة / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳ـ۱۳۸۹ق)، چاپ سوم، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۹ق. ج۱، ص۷۸، ۱۴۶، ۲۷۲ـ۲۷۳، ۴۴۹؛ ج۲، ص۲۱۰؛ ج۴ص۱۷۴، ۴۰۵، ۵۱۸؛ ج۶، ص۱۵۲ـ۱۶۲، ۲۱۶ـ۲۲۱، ۱۴۷ـ۱۴۸؛ ج۱۳، ص۳۷۸؛ ج۱۵، ص۶۰، ۶۲، ۸۴، ۱۰۰، ۱۸۷؛ ج۱۷، ص۱۱، ۱۲، ۱۳۷، ۱۳۹، ۳۲۳؛ ج۲۱، ص۴۲؛ ج۲۲، ص۱۵۱، ۲۷۳؛ ج۲۳، ص۱۹، ۲۲۳؛ ج۲۴، ص۳۰۰؛ ج۲۵، ص۱۰۹؛ ج۲۶، ص۴۴، ۲۲۹، ۳۰۹

۱۳ـ روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات / علامه سید محمدباقر موسوی خوانساری (۱۲۲۶ـ۱۳۱۳ق)، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان، انتشارات اسماعیلیان، تهران، ج۱، ص۹۸ـ۹۹، ج۷، ص۱۶۷و با شرح و تحقیق: سید محمد علی روضاتی، دار الکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۴۱ش / ۱۳۸۲ق. ص۲۴۰ـ۲۴۱. این کتاب، به فارسی ترجمه شده است. **(تصویر بسیار زیبای شیخ انصاری نیز در این کتاب گراور شده است.)**

۱۴ـ الروضة البهیة فی الطرق الشفیعیة /علامه سید محمد شفیع بن علی اکبر جاپلقی (م ۱۲۸۰ق)، چاپ سنگی، تهران، ۱۲۸۰ق. ص۲۶۴

۱۵ـ شعب المقال فی احوال الرجال /میرزا ابوالقاسم بن محمد بن ملا احمد نراقی (م ۱۳۱۹ق)، چاپخانهٔ گلبهار، یزد، ۱۳۶۷ق

۱۶ـ شهداء الفضیلة /علامه شیخ عبدالحسین امینی نجفی (۱۳۲۰ـ۱۳۹۰ق)، چاپ نجف، ۱۳۵۵ق. ص۳۳۹ـ۳۴۰ (پاورقی). این کتاب به فارسی درآمده است.

۱۷ـ طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال /علامه حاج سید علی اصغر جاپلقی بروجردی (م ۱۳۱۳ق)، مقدمه: آیت‌الله نجفی مرعشی (م ۱۴۱۱ق)، تحقیق: سید مهدی رجایی، کتابخانهٔ آیت الله نجفی، قم، ۱۴۱۰ق. ج۱، ص۴۶

۱۸ـ علم اصول الفقه فی ثوبه الجدید /علامه شیخ محمد جواد مغنیه عاملی (م ۱۴۰۰ق)، دار الکتاب الاسلامی، قم، ص۴۹۹

۱۹ـ الکنی و الالقاب /علامه حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴ـ۱۳۵۹ق)، چاپ چهارم، کتابفروشی صدر، تهران، ۱۳۹۷ق. ج۲، ص۳۹۶ـ۳۹۷. این کتاب به فارسی ترجمه شده است.

۲۰ـ لباب الالقاب فی القاب الاطیاب / علامه ملا حبیب الله شریف کاشانی (م ۱۳۴۰ق)، چاپخانهٔ مصطفوی، تهران، ۱۳۷۸ق. باب۶ (ص۳۶ـ۳۷)

۲۱ـ ماضی النجف و حاضرها / شیخ جعفر شیخ باقر آل محبوبه نجفی (م ۱۳۷۷ق)، چاپ دوم، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م. ج۲، ص۴۷ـ۵۲

۲۲ـ المستدرک علی معجم المؤلفین / عمر رضا کحّالة (م ۱۴۰۸ق)، موسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۰۶ق. ص۷۸۱

۲۳ـ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل / حاج میرزا حسین نوری طبرسی (۱۲۵۴ـ۱۳۲۰ق)، کتابفروشی اسلامیه، تهران، ج۳، ص۳۸۲ـ۳۸۳

۲۴ـ المشیخه یا الاسناد المصفی الی آل بیت المصطفی(ص). / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳ـ۱۳۸۹ق)، چاپ نجف، ۱۳۵۶ق.

۲۵ـ مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال
شیخ آقا بزرگ تهرانی، چاپ اول، چاپخانهٔ دولتی ایران، تهران، ۱۳۳۷ش / ۱۳۷۸ق. ص۴۵۵

۲۶ـ معارف الرجال / شیخ محمد حرزالدین نجفی (۱۲۷۳ـ۱۳۶۵ق)، چاپ دوم، کتابخانهٔ آیت الله نجفی، قم، ۱۴۱۲ق. ج۲، ص۳۹۹ـ۴۰۴ و صفحات بسیار دیگر در هر سه جلد کتاب.

۲۷ـ معجم المؤلفین، تراجم مصنفی الکتب العربیة / عمررضا کحالة (م ۱۴۰۸ق)، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ج۱۲، ص۲۱۶

۲۸ـ معجم مؤلفی الشیعة / علی فاضل قاینی نجفی، وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۴۰۵ق. ص۴۸ـ۴۹

۲۹ـ معجم المطبوعات العربیة و المعربة / یوسف الیان سرکیس، ج۲، ص۱۷۲۶

۳۰ـ مقتبس الاثر و مجدّد مادثر
شیخ محمد حسین اعلمی حایری (م ۱۳۹۴ق)، مطبعة الحکمة، قم، ۱۳۷۴ق به بعد، ج۲۷، ص۱۹۹ـ۲۰۲

۳۱ـ مقدمه فرائد الاصول / تالیف: شیخ انصاری، تحقیق: عبدالله نورانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۸ق، ص۱۳

۳۲ـ مقدمة المکاسب / تالیف شیخ انصاری، تحقیق: سید محمّد کلانتر، دارالکتاب، قم

۳۳ـ مقدمه رسالة التقیة / تالیف شیخ انصاری، تحقیق: فارس حسون، مؤسسة قائم آل محمّد(عج)، قم، ۱۴۱۳ق.

۳۴ـ مقدمهٔ «غایة الآمال» ـ حاشیه بر مکاسب ـ / علامه شیخ محمدحسن مامقانی (۱۲۳۸ـ۱۳۲۳ق)، تهران، ۱۳۱۵ق.

۳۵ـ المنجد فی الاعلام / لویس معلوف یسوعی، چاپ دوّم، کتابفروشی اسماعیلیان، تهران، ۱۴۰۶ق. ص۸۰

۳۶ـ هدیة العارفین، اسماء المؤلفین، آثار المصنفین / اسماعیل پاشا بن محمّد امین بغدادی (م ۱۳۳۹ق)، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۲ق. ج۲، ص۴۲۵

******* ـ کتابهای چاپی فارسی (مشترک)

۳۷ـ آشنایی با علوم اسلامی / استاد شهید مرتضی مطهری (شهادت: ۱۳۹۹ق)، چاپ یازدهم، انتشارات صدرا، قم، ۱۳۷۱ش، ج۳، ص۳۱ و ص۱۰۱ـ۱۰۲

۳۸ـ پاسخ به بداندیشان / مرحوم حاج شیخ محمّد علی انصاری قمی، (۱۳۲۹ـ۱۴۰۵ق)، چاپ قم، ۱۳۴۹ش. ص۳۲۱ـ۳۲۲

۳۹ـ پندهایی از رفتار علمای اسلام / حاج سید محمد حسینی شیرازی، ترجمهٔ سید عبدالرسول مجیدی، دفتر نشر ایمان، قم، ۱۳۶۲ش. ص۱، ۲، ۲۳، ۲۴، ۳۱، ۳۴، ۴۸، ۵۰، ۶۴، ۸۳

۴۰ـ تاریخ اصفهان / حاج میرزا حسن خان جابری انصاری اصفهانی (م ۱۳۷۶ق)، چاپ بمبئی، ۱۳۳۲ق. ص۱۵۱

۴۱ـ تاریخ رجال ایران / مهدی بامداد، چاپ دوم از انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹ش، ج۶، ص۲۶۰ـ۲۶۱

۴۲ـ تاریخ علمای خراسان / میرزا عبدالرحمن مدرّس خراسانی (۱۲۶۸ـ۱۳۳۳ق)، مقدمه و تعلیق: محمدباقر ساعدی خراسانی، کتابفروشی دیانت، مشهد، ۱۳۴۱ش. ص۱۵۵ـ۱۵۷

۴۳ـ تتمة المنتهی فی تواریخ ایّام الخلفاء / حاج شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴ـ۱۳۵۹ق)، کتابفروشی داوری، قم، ۱۳۹۷ق. ص۵۶۳

۴۴ـ تذکرة العلماء / علامه میرزا محمّد بن سلیمان تنکابنی (م ۱۳۰۲ق)، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۷۲ش، ص۲۱۲

۴۵ـ ترجمهٔ روضات الجنات / سیّد محمدباقر موسوی خوانساری (م ۱۳۱۳ق)، ترجمهٔ محمّد باقر ساعدی خراسانی، کتابفروشی اسلامیه، تهران (۱۴۰۲ق)

۴۶ـ **جامع الدرر** / حاج سید حسین فاطمی قمی، چاپخانهٔ علمیه، قم، ۱۳۸۵ق. ج۲، ص۴۰۹ـ۴۱۳

۴۷ـ **خاتمیت** / استاد مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، تهران. ص۱۲۳ـ۱۲۴

۴۸ـ **خدمات متقابل اسلام و ایران** / استاد شهید مرتضی مطهری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۳ش. ص۴۴۳ـ۴۴۴

۴۹ـ **دائرة المعارف تشیع** / زیرنظر احمد صدر حاج سید جوادی و بهاءالدین خرمشاهی، بنیاد اسلامی طاهر، تهران، ۱۳۶۹ش. ج۲، ص۵۵۷ـ۵۵۸

۵۰ـ **راهنمای دانشوران** / سید علی اکبر برقعی قمی (۱۳۱۷ـ۱۴۰۸ق)، انتشارات نوین، قم، ۱۳۵۱ش.

۵۱ـ **ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب** / میرزا محمدعلی مدرس خیابانی تبریزی (۱۲۹۶ـ۱۳۷۳ق)، چاپ اول، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۷ق. ج۱، ص۱۱۷ـ۱۲۰

۵۲ـ **زمین در فقه اسلامی** / سید حسین مدرسی طباطبایی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۲ش.

۵۳ـ **سیره نبوی** / استاد شهید مرتضی مطهری، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ص۱۱۶

۵۴و۵۵ـ **سیمای فرزانگان** / رضا مختاری، دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۶۵ش. ص۲۹۱، ۳۱۲، ۳۲۱، ۳۲۲ و۳۹۸ـ۴۰۰ این کتاب به نام «سیماء الصالحین» ترجمه و چاپ شده است.

۵۶ـ **شمس التواریخ** / شیخ اسدالله بن محمود گلپایگانی ایزد گشسب (۱۳۰۳ـ۱۳۶۶ق)، چاپ اصفهان، ص۱۷

۵۷ـ **طرائق الحقایق** / میرزا معصوم علی شیرازی (۱۲۷۰ـ۱۳۴۴ق)، چاپ تهران، ج۳، ص۲۱۶

۵۸ـ **علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی** / م، جرفادقانی، چاپ اول، قم، ۱۴۰۶ق، ص۲۶۱ـ۲۶۴. بر این کتاب نقدی در کیهان اندیشه، شمارهٔ۹ توسط رضا مختاری نوشته شده است.

۵۹ـ **علمای معاصرین** / حاج ملا علی واعظ خیابانی تبریزی (م ۱۳۶۷ق)، کتابفروشی اسلامیه، تهران. ۱۳۶۶ق. ص۶۰ـ۶۱ و۳۲۶ـ۳۲۷

۶۰ـ **فرهنگ فارسی** / دکتر محمد معین (م ۱۳۵۰ش)، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰ش، ج۵ (اعلام)، ص۱۸۶

۶۱ـ **فقهای نامدار شیعه** / عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، انتشارات کتابخانهٔ آیت‌الله نجفی، قم، ۱۴۰۵ق. ص۳۲۰ـ۳۵۱ بر این کتاب نقدی توسط رضا مختاری در کیهان اندیشه، ش۳ نگارش یافته است.

۶۲ـ **فوائد الرضویة فی احوال العلماء المذهب الجعفریة** / حاج شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴ـ۱۳۵۹ق)، کتابخانهٔ مرکزی، تهران، ص۶۶۴ـ۶۶۵

۶۳ـ **فهرست کتابخانهٔ رضویه (آستان قدس رضوی)** / گروه مؤلفان، چاپخانهٔ طوس، مشهد، ۱۳۲۹ش. ج۵، ص۵۹۳ـ۵۹۴

۶۴ـ **فهرست کتابهای چاپی عربی** / خان بابا مشار (م ۱۴۰۰ق)، چاپخانهٔ نگین، تهران، ۱۳۴۴ش، ص۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۸، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۲۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۹۰، ۲۹۳، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۳۱، ۳۵۱، ۳۶۸، ۴۲۳، ۴۵۰، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۶۱، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۷۰، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۷، ۴۷۸، ۵۱۱، ۵۵۶، ۵۹۲، ۶۱۰، ۶۴۵، ۶۵۹، ۶۶۱، ۶۸۰، ۶۸۲، ۷۳۴، ۷۳۵، ۸۰۶، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۵۴، ۸۵۷، ۸۹۳، ۸۹۵، ۹۰۹، ۹۴۵، ۹۷۴، ۹۷۶، ۱۰۰۲

۶۵ـ **فیض العلاّم فی عمل الشهور و وقایع الایام** / حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴ـ۱۳۵۹ق)، کانون انتشار، تهران، ۱۳۹۳ق / ۱۳۵۱ش، ص۲۷۲

۶۶ـ **قصص العلماء** / علامه میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (م ۱۳۰۲ق)، کتابفروشی علمیهٔ اسلامیه، تهران، ۱۳۹۶ق. ص۱۰۶ـ۱۰۷

۶۷ـ **کتابشناسی اصول فقه شیعه** / مهدی مهریزی، دبیرخانه کنگره شیخ انصاری، قم، ۱۳۷۳ش، ص۹۷ـ۹۹

۶۸ـ **گفتارهای معنوی** / استاد شهید مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۱ش، ص۳۹

۶۹ـ **گنجینه دانشمندان** / محمد شریف رازی، کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۹۶ق، ج۵، ص۱۳۹ـ۱۴۰

۷۰ـ **لؤلؤ الصدف فی تاریخ النجف** / سید عبدالله ثقة‌الاسلام مدرس صادقی اصفهانی، چاپ اصفهان، ۱۳۷۹ق، ص۱۰۳ـ۱۰۸

۷۱ـ **لغت نامه** / علی اکبر دهخدا قزوینی (۱۲۹۷ـ۱۳۷۵ق)،

چاپخانهٔ مجلس، تهران، ۱۳۲۵ش، ج۶، ص۴۰۸، جزوهٔ مسلسل ش۸۳(به نقل از فرهنگ معین پرداخته است)

۷۲ـ المآثر و الآثار / محمد حسن خان اعتماد السلطنه (م ۱۳۱۳ق)، کتابفروشی سنایی، تهران، ص۱۳۶ـ۱۳۷

۷۳ـ مؤلفین کتب چاپی / خان بابا مشار (م ۱۴۰۰ق)، چاپخانه نگین، تهران، ۱۳۸۵ق، ج۶، ص۱۲۵ـ۱۳۵

۷۴ـ مشاهیر دانشمندان اسلام (ترجمه «الکنی و الالقاب») / حاج شیخ عباس قمی (م ۱۳۵۹ق)، ترجمهٔ محمدجواد نجفی و شیخ محمد باقر کمره‌ای، کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۹۳ق.

۷۵ـ معارف و معاریف / سید مصطفی حسینی دشتی، کتابفروشی اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۹ش.

۷۶ـ مقدمه‌ای بر فقه شیعه: کلیات و کتابشناسی / سید حسین مدرسی طباطبایی، ترجمهٔ محمدآصف فکرت. بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ۱۳۶۸ش. ص۳۴۴ـ/ ۳۵۱ (متن این کتاب با نوشتهٔ مؤلف در «زمین در فقه اسلامی» یکسان است).

۷۷ـ مکارم الآثار / میرزا محمدعلی معلم حبیب‌آبادی (۱۳۰۸ـ۱۳۹۶ق)، تحقیق و تعلیق: سید محمدعلی روضاتی، نشر نفائس مخطوطات، اصفهان، ۱۳۸۲ق/ ۱۳۴۲ش، ج۲، ص۴۸۷ـ۵۱۶

۷۸ـ منتخب التواریخ / ملا محمد هاشم خراسانی (م ۱۳۵۲ق)، کتابفروشی اسلامیه، تهران، ص۱۷۴ـ۱۷۵و۱۸۵

۷۹ـ میراث اسلامی ایران / به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، کتابخانهٔ آیت‌الله نجفی مرعشی، قم، ۱۳۷۳ش. (ضمن رسالهٔ نخست)

۸۰ـ نجوم السماء (تکمله) / میرزا محمدمهدی لکهنوی کشمیری (۱۲۶۰ـ بعد ۱۳۲۴ق)، مقدمه از آیت الله نجفی مرعشی (م ۱۳۱۵ق)، کتابفروشی بصیرتی، قم، ج۱، ص۲۱۲ـ۲۱۴

۸۱ـ نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت / حامدالگار، ترجمهٔ ابوالقاسم سرّی، تهران، ۱۳۵۶ش، ص۲۲۹ـ۲۳۲

۸۲ـ وفیات العلماء / حسین جلالی شاهرودی، چاپخانهٔ خراسان، مشهد.

۸۳ـ وقایع الایام (تتمه ماه محرم الحرام) / حاج ملا علی واعظ خیابانی (م ۱۳۶۷ق)، کتابفروشی مصطفوی، قم، ۱۴۱۲ق. ص۹۳ـ۹۴ (حاشیه)

***ـ شیخ انصاری در کتابهای خطی**

۸۴ـ امالی / میرزا محمد علی معلم حبیب‌آبادی اصفهانی (۱۳۰۸ـ۱۳۹۶ق)، ص۳۴ـ۴۵. ر.ك: مکارم الآثار ۴۸۹/۲

۸۵ـ تراجم العلماء / حسین نوری همدانی (مؤلف، زندگانی شیخ را در ۱۰صفحه خلاصه کرده است.)

۸۶ـ تکملة امل الآمل / علامه بزرگ سید حسن صدر کاظمی (۱۲۷۲ـ۱۳۵۴ق).

۸۷ـ الحصون المنیعة فی طبقات الشیعه / علامه شیخ علی بن شیخ محمدرضا کاشف الغطاء (م ۱۳۵۲ق)

۸۸ـ الدرر البهیة فی تراجم علماء الامامیة / سید محمد صادق بحرالعلوم (۱۳۱۵ـ۱۳۹۹ق).

۸۹ـ کرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة / علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۳ـ۱۳۸۹ق)، بخش مخطوط (مورّخ: ۱۳۳۳ق)، ص۱۷

۹۰ـ لمعات البیان / ملا نصرالله تراب دزفولی (م ۱۳۱۱ق)، (در این کتاب بسیاری از مباحثات شیخ با علمای اهل سنت در مکه و مدینه، گرد آمده و برخی از وقایع زندگانی شیخ نیز در آن ذکر شده است). ر.ك: زندگینامهٔ استاد الفقهاء شیخ انصاری/ ۹۴ (پاورقی)

۹۱ـ مشاهیر اسلام / عبد المولی طریحی

۹۲ـ مقدمة کتاب الصلاة / مولی عبدالرحیم. ك: فرایع البیان/ ۱۹۰

۹۳ـ مقدمهٔ فرائد الاصول / حاج شیخ حسین خوانساری، او در ۱۳۱۹ق، ورقه‌ای در شرح حال شیخ نگاشته و به فرائد (چاپ ۱۳۱۵ق) الحاق نموده است. ك: مکارم الآثار۴۸۹/۲

۹۴ـ مقدمه فرائد الاصول شیخ عبدالحسین بن محمدرضا شوشتری ر.ك: زندگینامه استاد الفقهاء شیخ انصاری/ ۱۵۸ و مکارم الآثار ۴۸۹/۲

۹۵ـ مکمل الافهام فی ذکر العلماء الاعلام / میرزا محمد علی معلم حبیب‌آبادی (م ۱۳۹۶ق)

۹۶ـ ملخص المقال فی تحقیق احوال الرجال / علامهٔ شهید میرزا ابراهیم دنبلی خویی (۱۲۴۷ـ۱۳۲۵ق)(از شاگردان شیخ انصاری)

۹۷ـ الموائد فی المتفرقات من الفوائد / علامه سید محمد حسین شهرستانی (م ۱۳۱۵ق) ر.ك: مکارم الآثار ۴۸۹/۲

